

**ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ ХУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ
ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ DSc.03/30.12.2019.Fil.05.02 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ
КЕНГАШ АСОСИДАГИ БИР МАРТАЛИК ИЛМИЙ КЕНГАШ**

ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

РОЗИКОВА ГУЛБАХОР ЗАЙЛОБИДИНОВНА

**«ДЕВОНУ ЛУҒОТИТ ТУРК» АСАРИДАГИ ОТ ЛЕКСЕМАЛАРНИНГ
СЕМАНТИК, ФУНКЦИОНАЛ ВА УСЛУБИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ**

10.00.05 – Осиё ва Африка халқлари тили ва адабиёти

**ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ ДОКТОРИ (DSc) ДИССЕРТАЦИЯСИ
АВТОРЕФЕРАТИ**

Фарғона - 2021

Докторлик (DSc) диссертацияси автореферати мундарижаси

Оглавление автореферата докторской (DSc) диссертации

Contents of the abstract of doctoral dissertation (DSc)

Розикова Гулбахор Зайлобидиновна

«Девону луғотит турк» асаридаги от лексемаларнинг семантик, функционал ва услубий хусусиятлари.....3

Rozikova Gulbaxor Zaylobidinovna

Semantic, functional and stylistic features of noun lexemes in «Devonu lugotit turk»37

Розикова Гулбахор Зайлобидиновна

Семантические, функциональные и стилистические особенности имён существительных в «Девону луғотит турк».....69

Эълон қилинган ишлар рўйхати

Список опубликованных работ

List of published works.....74

**ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ
ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ DSc.03/30.12.2019.Fil.05.02 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ
КЕНГАШ АСОСИДАГИ БИР МАРТАЛИК ИЛМИЙ КЕНГАШ**

ФАРҒОНА ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

РОЗИКОВА ГУЛБАХОР ЗАЙЛОБИДИНОВА

**«ДЕВОНУ ЛУҒОТИТ ТУРК» АСАРИДАГИ ОТ ЛЕКСЕМАЛАРНИНГ
СЕМАНТИК, ФУНКЦИОНАЛ ВА УСЛУБИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ**

10.00.05 – Осиё ва Африка халқлари тили ва адабиёти

**ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ ДОКТОРИ (DSc) ДИССЕРТАЦИЯСИ
АВТОРЕФЕРАТИ**

Фарғона – 2021

Докторлик (DSc) диссертацияси мавзуси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссиясида B2020.2.DSc/Fil218 рақам билан рўйхатга олинган.

Диссертация Фарғона давлат университетига бажарилган.

Диссертация автореферати уч тилда (ўзбек, инглиз, рус (резюме)) Илмий кенгаш веб-саҳифасининг www.fdu.uz ҳамда «Ziyounet» ахборот таълим портали www.ziyounet.uz манзилларига жойлаштирилган.

Илмий маслаҳатчи:

Дадабоев Ҳамидулла Арипович
филология фанлари доктори, профессор

Расмий оппонентлар:

Абдушукуров Бахтиёр Бўранович
филология фанлари доктори, профессор

Омонов Қудратилла Шарипович
филология фанлари доктори, профессор

Рустамий Салимаҳон Алийбеғ кизи
филология фанлари доктори, доцент

Етакчи ташкилот:

Қарши давлат университети

Диссертация ҳимояси Фарғона давлат университети ҳузуридаги илмий даражалар берувчи DSc.03/30.12.2019.Fil.05.02 рақамли Илмий кенгашнинг 2021 йил 14 декабрь куни соат 14:00 даги мажлисида бўлиб ўтади. (Манзил: 150100, Фарғона шаҳри, Мураббийлар кўчаси, 19-уй. Тел.: (373) 244-44-02; e-mail: fardu_info@umail.uz).

Диссертация билан Фарғона давлат университетининг Ахборот-ресурс марказида танишиш мумкин (38 рақами билан рўйхатга олинган). Манзил: 150100, Фарғона шаҳри, Мураббийлар кўчаси, 19-уй. Тел.: (373) 244-44-02; e-mail: fardu_info@umail.uz.

Диссертация автореферати 2021 йил « 3 » декабрь куни тарқатилди.
(2021 йил « 3 » декабрь даги 39 рақамли реестр баённомаси)

Ш.М.Искандарова

Илмий даражалар берувчи Илмий кенгаш раиси, филол.ф.д., профессор

М.Т.Зокиров

Илмий даражалар берувчи Илмий кенгаш котиби, филол.ф.н., доцент

М.Х.Ҳакимов

Илмий даражалар берувчи Илмий кенгаш қошидаги бир марталик илмий семинар раиси, филол.ф.д., профессор

КИРИШ (фан доктори (DSc) диссертацияси аннотацияси)

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Жаҳон тилшунослигида туркий тиллар учун муштарак қадимги ёзма ёдгорликлар лексикасини тизимли асослаш, тарихий-лексикографик манбаларнинг мазмуни ва аҳамиятини келажак авлодга етказиш ҳар қачонгидан ҳам муҳим аҳамият касб этмоқда. Тил ҳодисаларининг тарихий тадрижини синхрон ва диахрон аспектда уйғун таҳлил қилиш, тилларнинг қадимги ёзма манбаларини замонавий тиллар билан қиёслаш асносида тил тарихига оид синергетик қонуниятларни аниқлаш дунё тилшунослиги олдида турган муҳим вазифалардан ҳисобланади. Бу вазифаларни амалий ҳал этишда мавзуй-идеографик луғатлар тузиш ўрганилаётган ёзма манбаларнинг, тарихий луғатларнинг, жумладан, «Девону луғотит турк» асарининг лексикографик таҳлилида янги илмий ютуқларга эришиш имконини беради.

Дунё тилшунослигида тил, тафаккур ва маданият муносабатлари талқинига диахрон аспектда ёндашув «Девону луғотит турк» асаридаги от лексемаларнинг функционал-семантик, когнитив ва лингвокультурологик хусусиятларига хос қонуниятларни ёритишда фундаментал асос бўлади. Шубҳасиз, ҳозирги ўзбек адабий тилида истеъмолда бўлган лексемаларнинг тарихий тадрижини белгилаш, лексемалар доирасидаги маъновий муносабатларни тилнинг муайян даврига хос оламнинг лисоний манзараси билан боғлиқ ҳолатда тавсифлаш, от лексемаларга хос когнитив жараёнларни янги илмий парадигмалар асносида мукамал таҳлил этиш билангина муаммонинг назарий жиҳатларини тўлиқ асослаш мумкин.

Ўзбек тилшунослигида туркий тилларнинг қабила ва уруғ тилларидан уруғ бирлашмаларига айланишидек муҳим бир тарихий даврида яратилган Маҳмуд Кошғарий «Девон»ининг лексикографик хусусиятлари, лексик-семантик, морфологик, синтактик жиҳатлари кенг ўрганилган. Бугунги кунда илм-фаннинг барча тармоқларида бўлгани сингари, тилшунослик фанида ҳам ушбу тарихий луғат асносида кўплаб илмий изланишлар олиб борилмоқда. Зеро, «...тарихий-маданий меросимиз намуналарини ҳар томонлама чуқур ўрганиш, буюк аллома ва мутафаккирларимизнинг жаҳон илм-фани ва цивилизацияси ривожига қўшган беқиёс ҳиссасини тарғиб этиш, шу асосда юртдошларимиз, аввало ёш авлодимизни халқимизнинг буюк маънавий меросига ҳурмат, она юртимизга меҳр ва садоқат руҳида тарбиялашга қаратилган ишларнинг натижадорлигини тубдан ошириш бўйича долзарб вазифалар турганини алоҳида таъкидлаш лозим»¹лиги Маҳмуд Кошғарий қолдирган бебаҳо маънавий меросни тилшунослик нуктаи назаридан ўрганишга асос бўлмоқда. Дунё туркийшунослигида, хусусан, ўзбек

¹ lex.uz/docs/3211987: Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 24 майдаги ПҚ-2995-сон «Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чоратadbирлари тўғрисида»ги Қарори. Мурожаат этилган сана: 30.03.2021.

тилшунослигида Махмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» (баъзи ўринларда «Девон» шакли ҳам қўлланилди) асари юзасидан салмоқли илмий манбалар яратилганига қарамай, асарда қўлланган от лексемалар монографик йўналишда махсус ўрганилмаган. Асар сўз бойлигини тилшуносликнинг янги йўналишлари асосида ўрганиш туркий халқларнинг миллий-маданий, ижтимоий-сиёсий, иқтисодий турмуши, урф-одатлари, кадриятлари, XI асрдаги оламнинг лисоний манзараси ҳақида тўлақонли тасаввур ҳосил қилиш имконини беради.

2019 йил 21 октябрдаги ПФ-5850-сон «Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»; 2020 йил 20 октябрдаги ПФ-6084-сон «Мамлакатимизда ўзбек тилини янада ривожлантириш ва тил сиёсатини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»; 2020 йил 29 октябрдаги ПФ-6097-сон «Илм-фанни 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида»ги фармонлари; 2017 йил 20 апрелдаги ПҚ-2909-сон «Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида», 2018 йил 5 июндаги ПҚ-3775-сон «Олий таълим муассаларида таълим сифатини ошириш ва уларнинг мамлакатда амалга оширилаётган кенг қамровли ислохотларда фаол иштирокини таъминлаш бўйича кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида», 2019 йил 4 октябрдаги ПҚ-4479-сон «Ўзбекистон Республикасининг «Давлат тили ҳақида»ги Қонуни қабул қилинганлигининг ўттиз йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида»ги қарорлари ҳамда Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 12 декабрдаги 989-сон «Давлат тилини ривожлантириш департаменти тўғрисида низомни тасдиқлаш ҳақида»ги қарори, шунингдек, мазкур фаолиятга тегишли бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишда ушбу диссертация тадқиқоти муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялар ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги. Диссертация республика фан ва технологиялар тараққиётининг I. «Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳуқуқий, иқтисодий, маданий, маънавий-маърифий ривожлантиришда инновацион ғоялар тизимини шакллантириш ва уларни амалга ошириш йўллари» устувор йўналишига мувофиқ бажарилган.

Диссертация мавзуси бўйича хорижий илмий тадқиқотлар шарҳи².

Махмуд Кошғарийнинг ҳаёти ва ижоди, «Девону луғотит турк» асари, муаллифнинг маърифий, илмий-назарий қарашлари муаммолари бўйича дунёдаги йирик илмий марказлар, олий таълим муассасаларида, жумладан, Брендис университети, Чикаго университети (АҚШ), Бреслау

² Диссертация мавзуси бўйича хорижий илмий тадқиқотлар шарҳи <http://en.wikipedia.org/>; <http://ru.wikipedia.org/>; <http://az.wikipedia.org/>; <http://www.jstor.org/>; <http://www.cyberleninka.ru/>; <http://www.dissercat.com/>; <http://books.google.co.uz/https://tr.wikipedia.org/>; <https://www.turuz.com/>; <https://www.tdk.gov.tr/divanu-lugatit-turk/kasgarli-mahmud-ve-divanu-lugatit-turk/> ва бошқа манбалар асосида амалга оширилди.

университети (аввалги Германия, hozirgi Польша), Мюнхен университети (Германия), М.В.Ломоносов номидаги Москва давлат университети, Уфа давлат университети, Россия Фанлар академиясининг лингвистик тадқиқотлар институти, Россия Фанлар академиясининг шарқ қўлёзмалари институти (Россия Федерацияси), Анкара университети, Истанбул университети (Туркия), Бошқирд давлат педагогика университети, Озарбайжон фанлар академияси хузуридаги Насимий номидаги тилшунослик институти (Озарбайжон), Павлодар давлат университети, Аркалик давлат педагогика институти (Қозоғистон), Қирғизистон миллий университети, Бишкек давлат университети, Ўш давлат университети (Қирғизистон), шунингдек, Тошкент давлат Шарқшунослик университети, Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети, ЎЗР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти, Самарқанд давлат университети (Ўзбекистон)да олиб борилмоқда.

Жаҳон тилшунослигида Маҳмуд Кошғарий ижоди ва «Девону луғотит турк» юзасидан куйидаги илмий натижалар олинган: «Девон» немис тилида алифбо тартибида чоп этилган (Schlesische Friedrich-Wilhelms-Universität zu Breslau), луғатдаги лексик бирликларнинг сўз ясалиш хусусиятлари ўрганилган (*Ludwig-Maximilians-Universität München*), «Девону луғотит турк» инглиз тилига таржима қилинган ва Маҳмуд Кошғарийнинг туркий халқлар ва тиллар тўғрисидаги қарашлари умумлаштирилган (Chicago university), Маҳмуд Кошғарийнинг ареал лингвистика бўйича қарашлари ўрганилган (*Harvard Ukrainian Research Institute*), «Девон»нинг фонетик, лексик, грамматик хусусиятлари атрофлича тадқиқ қилинган (Институт лингвистических исследований РАН, Институт восточных рукописей РАН), Маҳмуд Кошғарийнинг ҳаёти ва «Девон»да туркий тилларга оид лингвистик қарашлар ўрганилган (İstanbul Üniversitesi, Ankara Üniversitesi), «Девон»нинг лексикографик хусусиятлари ва ундаги лингвистик терминлар ўрганилган, луғат муайян ўзгартиришлар билан қайтадан нашр қилинган (Тошкент давлат Шарқшунослик университети) луғатнинг тил хусусиятлари, ундаги тарихий, ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, астрономик терминлар, гендерологик бирликлар ҳамда зоонимик лексика тавсифланган (Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети), «Девон»да ифодаланган ОЛМ, «инсон», «гўзаллик», «соғлик», «тураржой» концептларининг лексик-семантик структураси асослаб берилган (Самарқанд давлат университети).

Дунё тилшунослигида Маҳмуд Кошғарий «Девон»и бўйича қатор, жумладан, куйидаги устувор йўналишларда илмий тадқиқотлар олиб борилмоқда: «Девон»нинг турли нашрлари, таржималари ва асл нусхаси ўртасидаги тафовутлар масаласи, асарнинг фонетик, лексик, грамматик хусусиятларини hozirgi туркий тиллар билан қиёслаб ўрганиш, «Девону луғотит турк»даги лексик бирликларнинг семантик хусусиятлари, «Девон»да

олам лисоний манзарасининг акс этиши ва асарнинг лингвокультурологик жиҳатларини тадқиқ қилиш.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асари тилини ўрганиш борасида жаҳон миқёсида бир қатор изланишлар амалга оширилган. Ж.Худойбердиевнинг 2011 йилда нашрдан чиққан китобида луғат бўйича яратилган асарнинг сони 1779 та деб кўрсатилган³. Жумладан, К. Броккельман, В.Радлов, Г.Бергштрассер, Ф.Хоммел, О.Прицак, И.Хавеншилд, Р.Денкофф, В.В.Бартольд, С.Е.Малов, И.И.Умняков, А.Н.Кононов, А.М.Щербак, С.Г.Кляшторний, Э.Р.Тенишев, И.В.Стеблева, Т.А.Боровкова, Ю.А.Зуев каби Ғарбий Европа ва рус олимларининг ишлари шундай тадқиқотлар сирасига киради.

Жаҳон тилшуносларининг диққат марказида бўлган мазкур асар юзасидан туркологияда ҳам жиддий изланишлар олиб борилган. Б.Аталай, Н.Осим, И.Ҳикмат, С.Бей, М.Ф.Кўпрулу, З.В.Тўғон, Ф.Биртек, М.Ш.Улкуташир, А.Жафер ўғлу, Сечкин ва Сараб Туғба Йуртачар, Б.Чўпонзода, П.К.Жузе, Ж.Валидов, С.Ахалли, С.К.Ибрагимов, И.С.Харковский, А.Экеубай, Х.С.Хўжаев, Р.Аскар, Х.Кўрўғли, А.Б.Халидов, З.Мусабаева, А.Эржиласун, П.Орузбаева, В.Махпиров, А.Рагимов, П.Османиев каби олимларнинг тадқиқотларини алоҳида таъкидлаш лозим.

Ўзбек тилшунослигида «Девон»га доир тадқиқотлар асарнинг таржималари⁴, фонетик, лексик, морфологик ва синтактик хусусиятларига бағишланган бўлиб, А.Фитрат, С.Муталлибов, Э.Фозилов, Қ.Каримов, А.Рустамов, Ҳ.Ҳасанов, Ғ.Абдурахмонов, Ҳ.Неъматов, Э.Умаров, Ҳ.Болтабоев, Ҳ.Дадабоев, Қ.Содиқов, Б.Абдушукуров, С.Рустамий, З.Байназаров⁵ ва бошқаларнинг ушбу қомусий асарнинг ўрганилишига

³ Қаранг: Худойбердиев Ж. Махмуд Кошғарий ҳаёти ва «Девону луғотит турк» бо‘йича yaratilgan asarlar ko‘rsatkichi. –Тошкент: Akademnashr, 2011. –158 б.

⁴ Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк). Таржимон ва нашрга тайёрловчи Муталлибов С.М. - Т.І. – Тошкент, 1960. – 499 б.; Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк). Таржимон ва нашрга тайёрловчи Муталлибов С.М. - Т.ІІ. – Тошкент, 1961. – 427 б.; Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк). Таржимон ва нашрга тайёрловчи Муталлибов С.М. - Т.ІІІ. – Тошкент, 1963. – 466 б.; Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғоти-т-турк) [3 жилдлик]. I жилд. Нашрга тайёрловчилар: А.Рустамов, Ҳ.Болтабоев. – Тошкент: MUMTOZ SO‘Z, 2016. – 388 б.; Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғоти-т-турк) [3 жилдлик]. II жилд. Нашрга тайёрловчилар: А.Рустамов, Ҳ.Болтабоев. – Тошкент: MUMTOZ SO‘Z, 2016. – 292 б.; Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғоти-т-турк) [3 жилдлик]. III жилд. Нашрга тайёрловчилар: А.Рустамов, Ҳ.Болтабоев. – Тошкент: MUMTOZ SO‘Z, 2016. – 308 б.; Маҳмуд Кошғарий. Дивāну лугāти-т-турк. Свод тюркских слов. Том 1. Перевод на русский язык с комментариями А. Рустами. – Ташкент: MUMTOZ SO‘Z, 2017; Маҳмуд Кошғарий. Девону луғати-т-турк [Туркий сўзлар девони]. Нашрга тайёрловчи: Қ.Содиқов. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги нашриёт-мағбаа ижодий уйи, 2017.

⁵ Фитрат. Энг эски турк адабиёти намуналари. Нашрга тайёрловчи: О.Ҳамроева. Масъул муҳаррир: Ҳ.Болтабоев. – Тошкент: MUMTOZ SO‘Z, 2008; Муталлибов С.М. XI аср ёзма ёдгорликларида феъл категорияси. Тил тарихига доир материаллар. –Тошкент, 1955. – 79 б.; Муталлибов С.М. Морфология ва лексика тарихидан қисқача очерк (XI аср ёзма ёдгорликлари асосида). – Тошкент, 1959. –240 б.; Фазылов Э.И. Категория залога в узбекском языке в сравнительно-историческом освещении. Автореф.дисс. ...канд.филол.наук. –Ташкент, 1961. –16 с.; Ҳасанов Ҳ.Ҳ. Маҳмуд Кошғарий. –Тошкент, 1963. –83 б.; Абдурахмонов Ғ.А., Муталлибов С. Девону луғотит турк. Индекс-луғат. –Тошкент: Фан, 1967. – 543 б.; Абдурахмонов Ғ.А. Исследование по староузбекскому синтаксису (XI век). – Москва: Наука, 1967; Нигматов Х.Г. Морфология тюркского глагола по материалам словаря Махмуда Кашгарского.

кўшган салмоқли улушларини таъкидлаш зарур. Шунга қарамасдан, «Девон» юзасидан олиб борилган тадқиқотларни асарнинг лингвистик хусусиятларини изоҳлашда етарли деб бўлмайди. Луғатдаги лексемаларни тарихий-этимологик, функционал-семантик, стилистик, лингвокультурологик жиҳатдан ўрганиш натижасидагина эски туркий тилнинг табиатини тўлароқ тасаввур этиш мумкин. Ўзбек тилшунослигида Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асари лексикаси, хусусан, ундаги от лексемаларнинг махсус ўрганилмаганлиги эса мазкур мавзунини монографик планда ўрганишни тақозо этади.

Тадқиқотнинг диссертация бажарилган олий таълим муассасасининг илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Тадқиқот Фарғона давлат университети илмий-тадқиқот ишлари режасига мувофиқ «Ўзбек тили тарихи масалалари» мавзусидаги илмий-тадқиқот режасининг таркибий қисми сифатида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади Маҳмуд Кошғарий «Девону луғотит турк» асаридаги от лексемаларнинг лингвостатистик, тарихий-этимологик, функционал-семантик, семантик-стилистик ва лингвокультурологик хусусиятларини очиқ беришдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари:

«Девону луғотит турк» асарини лингвистик аспектда ўрганиш юзасидан олиб борилган тадқиқотларни умумлаштириш ва таҳлил қилиш, кошғарийшуносликдаги лингвистик тадқиқ муаммоларини белгилаш;

луғатда изоҳланган лексемаларни сўз туркумлари бўйича ва от лексемаларни уларнинг маъновий хусусиятига кўра лингвостатистик таҳлил қилиш;

асардаги от лексемаларнинг тарихий-этимологик жиҳатларини очиқ бериш;

от лексемаларни ҳозирги ўзбек адабий тили ва ўзбек шевалари сўз бойлиги билан қиёслаш;

от лексемалар доирасидаги маъно кенгайтиши, торайиши ва маънонинг ўзгариши ҳодисаларини изоҳлаш;

Автореф.дисс. ...канд.филол.наук. –Л., 1970. –24 с.; Нигматов Х.Г. Морфология языка Восточнотюркских памятников XI-XII вв. Автореф.дисс. ...докт.филол.наук. – Баку, 1978; Нигматов Х.Г. Функциональная морфология тюркоязычных памятников XI-XII вв. –Ташкент: Фан, 1989. –192 с.; Дадабаев Х. Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI-XIV вв. – Ташкент: Ёзувчи, 1991; Абдушукуров Б.Б. XI-XIV аср туркий ёзма манбалар тилидаги зоонимлар: Филол.фан.номз. ...дисс. – Тошкент, 1998; Рустамий С. Маҳмуд Кошғарий луғатининг лексикографик хусусиятлари: Филол.фан.номз. ...дисс. – Тошкент 1998.; Рустамий С. «Девону луғати–т-турк»даги лингвистик атамалар. –Тошкент, 2006; Каримов Қ., Рустамов А. XI асрлар туркий ёзма ёдгорликлар изоҳли луғатининг тузилиши ҳақида. Ўзбек мумтоз адабиёти манбалари луғати. Илк туркий ёдгорликлар изоҳли луғати. – Тошкент: MUMTOZ SO‘Z, 2009. – Б. 3-21; Умаров Э. Новые данные о гласных «Ди.ва:ну луғат ат-турк» Махмуда Кашгарского. II издание. –Ташкент, 2010; Дадабаев Х. «Девону луғотит турк»нинг тил хусусиятлари. –Тошкент, 2017. –132 б.; Байназаров З. Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғати-т-турк» асарида ифодаланган оламнинг лисоний манзараси. Филол.фан.бўйича фалсафа д-ри (PhD) ... дисс.автореф. –Самарқанд, 2020. –44 б.

от лексемаларни мавзуий гуруҳларга ажратган ҳолда тадқиқ этиш орқали уларнинг тарихий тараққиётини очиқ бериш ҳамда луғавий бирликлар орасидаги гипо-гиперонимик, партонимик, функционимик ва градуонимик муносабатларни асослаш;

от лексемаларни шакл ва маъно муносабатига кўра таснифлаш асносида синонимик, омонимик ва антонимик парадигмаларни аниқлаш, уларнинг ўзига хос услубий хусусиятларини тавсифлаш;

от лексемалар доирасидаги метафора, метонимия, синекдоха, вазифадошлик ва энантиосемия ҳодисаларини ёритиш.

Тадқиқотнинг объекти сифатида «Девону луғотит турк» асарининг тўлдирилган ва ислоҳ қилинган иккинчи наشري танланган⁶, диссертацияни ёзишда «Девону луғотит турк»нинг С.Муталлибов, Қ.Содиқов, А.Эржиласун томонидан амалга оширилган нашрлари ҳамда 1969 йилда чоп этилган «Древнетюркский словарь»дан унумли фойдаланилган⁷.

Тадқиқотнинг предмети Махмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асаридаги от лексемаларнинг функционал-семантик, услубий ва лингвокультурологик хусусиятлари ташкил этади.

Тадқиқотнинг усуллари. Тадқиқот мавзусини ёритишда қиёсий-тарихий, тавсифий, компонент таҳлил, чоғиштирма, ретроспектив, лексикографик, лингвомаданий, социолингвистик ва статистик таҳлил усулларидан фойдаланилган.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

«Девон»нинг тил хусусиятлари бўйича қилинган ишлар умумлаштирилиб, асар лексикасининг қадимги туркий тил, эски ўзбек адабий тили ва ҳозирги ўзбек адабий тили лексикаси билан этимологик жиҳатдан ўхшаш ҳамда семантик жиҳатдан фарқли жиҳатлари далилланган; от лексемалар семантикасида содир бўлган маъно кенгайиши, маъно торайиши, маънонинг ўзгариши ҳодисалари ва лексеманинг маъно табиатига хос шу каби семантик силжишлар *јаш*, *оғил*, *јигит*, *кэјик*, *јилқі*, *сіғір*, *қісір*, *эрүк*, *алқіш*, *көл*, *тағар* каби сўзлар асосида далилланган;

XI аср эски туркий тил луғат таркибида ўз ва ўзлашган қатлам лексик бирликларининг сўз ўзлаштириш жараёнидаги тил контактлари ва уларнинг тил тадрижи босқичларида тутган ўрни очиқ берилган; *парту*, *сандал*, *ўтўг*, *кэртіч*, *қафтан*, *кэбит*, *јоғурт*, *авја*, *кўшк*, *ош* каби туркий сўзларнинг илмий асосланган тарихий-этимологик хусусиятларини ёритишда бу каби лексемаларнинг луғатларда бошқа тил материали сифатида изоҳланаётгани аниқланган;

⁶ Махмуд ибн Хусайн ибн Муҳаммад Кошғарий Туркий сўзлар девони (Девону луғоти-т-турк). I-III. – Тошкент: MUMTOZ SO‘Z, 2016.

⁷ Девону луғотит турк (Туркий сўзлар девони). I-III. Нашрга тайёрловчи С.Муталлибов. –Тошкент, 1960-1963; Махмуд Кошғарий. Девону луғоти-т-турк [Туркий сўзлар девони]. Нашрга тайёрловчи: Қ.Содиқов. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2017; Kâşgarlı Mahmud. Dîvânü Lugâti-türk. Hazırlayanlar A.Ercilasun – Z.Akkoyunlu. – Ankara, 2018; Древнетюркский словарь. –Л.,1969.

асардаги от лексемаларнинг 30 та мавзуий таснифидан 8 та мавзуий гуруҳ, яъни ономастик бирликлар, макон ва замонга оид лексемалар, мато, кийим-кечак ва безак номлари, глуттоник лексика, инсон тана аъзолари номлари (соматизмлар), тиббий истилоҳлар, ўсимлик номлари (фитонимлар), ҳайвон, куш ва паррандалар номлари (зоонимлар)нинг қўлланиш доираси асосланган, от лексемалар доирасидаги гипо-гиперонимик, партонимик, градуонимик ва функционимик муносабатлар таҳлил қилинган;

асардаги омонимлар, синонимлар, антонимлар парадигмаси (уяси)га мансуб от лексемалар аниқланган, бу бирликларнинг тарихий шаклланиш асослари кўрсатилган; лексик бирликлар мақомини белгилаш борасидаги, хусусан, омонимлар ва унга ёндош бирликларга доир мунозарали ҳолатлар билан боғлиқ ечимлар таклиф қилинган; турли мавзуий гуруҳ доирасидаги от лексемаларнинг синонимик ва антонимик қаторларига хос парадигматик муносабатлар лексик сатҳ нуқтаи назаридан изчил далилланган;

«Девон» лексикасидаги полисемия ҳодисаси, асосан, метафора, метонимия, синекдоха ва энантиосемия каби маъно кўчиш усуллари доирасида рўй бергани асосланган, туркий тилларга хос оламни идрок этиш усули сифатида метафораларнинг соматик, зооморф, фитоморф, предметли, табиат-ландшафт, маънавий каби миллий-маданий кодлари белгиланган.

Тадқиқотнинг амалий натижалари қуйидагилардан иборат:

«Девону луғотит турк» асаридаги от лексемаларнинг мавзуий-идеографик талқини асосида тўпланган лисоний далилларнинг тарихий-этимологик, функционал-семантик, семантик-стилистик ҳамда лингвокультурологик таҳлили натижасида олинган хулосалар тил тарихи билан алоқадор ҳодисаларни тавсифлаш, лексемаларнинг маъно таракқиётини очиқ бериш, адабий тилнинг шаклланиш ва ривожланиш босқичларига хос хусусиятларни аниқлашга имкон бериши илмий-назарий жиҳатдан асосланган;

тадқиқотдан тилшуносликда тарихий лексикология, лексикография, терминология ва когнитологиядаги лексик-семантик, функционал-стилистик, лингвокультурологик жараёнларни янада чуқурроқ ўрганишда фойдаланиш мумкинлиги кўрсатилган;

«Девону луғотит турк» асари асосида тузилган идеографик луғатнинг филология йўналишида таҳсил олаётган талабалар, тадқиқотчилар ҳамда соҳа мутахассислари учун муҳим манба бўлиб хизмат қилиши далилланган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги изланиш юзасидан чиқарилган хулосалар унинг методологияси ва методикаси билан уйғунлиги, соҳа бўйича қўйилаётган муаммонинг долзарблиги, янги ва муҳим вазифаларнинг ҳал этилганлиги, лисоний далиллар талқинининг назарий асосланганлиги, тадқиқотнинг ҳимояга олиб чиқилаётган ҳолатлари қиёсий-назарий усуллар ёрдамида ечилганлиги ва хулосаларнинг амалиётга жорий этилганлиги билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти.

Тадқиқот натижаларининг илмий аҳамияти шундаки, диссертация натижалари, хусусан, «Девону луғотит турк» асарида қўлланган от лексемаларнинг тарихий-этимологик, функционал-семантик, когнитив ва лингвокультурологик тадқиқи кошғарийшунослик ривожига муайян даражада ҳисса қўшади.

Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти ундан университетларнинг ўқув жараёнида ўзбек тили тарихи, семасиология, терминология, когнитив тилшунослик, лингвокультурология фанлари бўйича маъруза ва семинарлар, махсус курсларни ташкил этишда, диссертациялар, монографиялар, дарсликлар ва ўқув қўлланмаларини тайёрлаш, изоҳли, этимологик, тезаурус луғатлар яратишда фойдаланиш мумкин.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. Тадқиқотнинг назарий тақлифлари, амалий тавсиялари ва хулосалари қуйидагиларга татбиқ этилган:

«Девону луғотит турк» асарида қўлланган от лексемаларнинг тарихий-этимологик тадқиқи, *јаш, оғил, јигит, кэјик, јилқі, сёғір, қісір, эрўк, алқйш, кўл, тағар* каби лексемаларнинг луғатлардаги изоҳи билан боғлиқ фарқлар, от ясалишига доир хулосалардан Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Қорақалпоғистон бўлими Қорақалпоқ гуманитар фанлар илмий-тадқиқот институтида 2012-2016 йилларда бажарилган ФА-Ф1-Г003 «Ҳозирги қорақалпоқ тилида функционал сўз ясалиши» мавзусидаги фундаментал тадқиқотни бажаришда фойдаланилган (Ўзбекистон Фанлар академияси Қорақалпоғистон бўлимининг 2021 йил 30 августдаги 17-01/206-сон маълумотномаси). Натижада назарий фикрлар туркий тиллар, хусусан ўзбек ва қорақалпоқ тилларининг диахроник ва синхроник аспекти белгилашда, тилларнинг ўрганилиш тарихи ва тараққиёт йўлини ёритишда, мазкур тиллар лексикасининг қадимги туркий тил, эски туркий тил лексикаси билан ўхшаш ва фарқли жиҳатларини қиёсан тадқиқ қилишда асосли ва тизимли хулосалар чиқаришга ёрдам берган;

«Девон» лексикасидаги метафора, метонимия, синекдоха ва энантиосемия каби маъно кўчиш усуллари, метафораларнинг соматик, зооморф, фитоморф, предметли, табиат-ландшафт, маънавий каби миллий-маданий кодлари асосидаги назарий хулосалардан «Матн тилшунослиги» номли дарсликни тайёрлашда фойдаланилган (Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2021 йил 31 майдаги 237-сонли буйруғига асосан 237-317 рақамли рухсатнома). Натижада полисемия ходисасига оид фикр-мулоҳазалар дарслик материалларининг илмий далиллар билан бойишига хизмат қилган;

қиёсий-тарихий тилшуносликнинг шаклланишида «Девону луғотит турк» асарининг аҳамияти, лексик бирликларнинг услубий-прагматик хусусиятлари, от лексемаларнинг функционал-семантик хусусиятларига оид илмий хулосаларидан, лексемалар доирасидаги гипо-гиперонимик, партонимик, градуонимик ва функционимик муносабатлар билан боғлиқ

назарий карашлардан «Прагмалингвистика асослари» номли дарслик материалларини тайёрлашда фойдаланилган (Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2020 йил 14 августдаги 418-сонли буйруғига асосан 418-045 рақамли рухсатнома). Натижада мазкур дарсликнинг «Тилшуносликнинг қиёсий-тарихий, систем-структур ва антропоцентрик илмий парадигмалари», «Лексопрагматика», «Атоқли отлар ва олмошларнинг прагмасемантик белгилари», «Прагматика, семантика, стилистика» мавзулари назарий жиҳатдан такомиллашган;

«Девону луғотит турк» асаридаги от лексемаларнинг лингвостатистик, тарихий-этимологик, функционал-семантик, семантик-стилистик ҳамда лингвокультурологик таҳлили юзасидан чиқарилган хулосалардан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Фан ва технологияларни ривожлантиришни мувофиқлаштириш кўмитаси Фарғона вилоят ҳудудий инновация фаолияти ва технологиялар трансфери марказида И – 2013 57-рақамли «Ижтимоий экология муаммолари» фундаментал лойиҳаси доирасида фойдаланилган (Фарғона вилояти ҳокимлигининг 2021 йил 16 сентябрдаги 06-06/5856-сон маълумотномаси). Натижада лойиҳа доирасида чоп этилган «Ижтимоий экология муаммолари» номли монография материалларининг мазмуни мукамаллашган, илмий далилларга бой бўлиши таъминланган;

миллий тилимизнинг XI асрга оид луғат хусусиятлари, шунингдек, «Девон» лексикасининг функционал-семантик ва лингвокультурологик аспектлардаги тадқиқи, *jaш, og'il, jig'it, kəjik, jilq'i, si'g'ir, qis'ir, ərük, alq'ish, köl, tazar* каби сўзларнинг маъно таракқиёти; *partu, sandal, ütüg, kərn'ich, qafтан, kəbit, jогурт, awja, k'ushk, osh* каби асл туркий сўзларнинг тарихий-этимологик хусусиятларига доир хулосалардан Фарғона вилояти телерадиокомпаниясининг «Қадрият», «Маънавият сарчашмаси», «Зиё сари», «Замондош», «Адабий муҳит» кўрсатувлари ҳамда «Маънавият – қалб кўзгуси», «Зиё масканларида» номли радиоэшиттиришлари дастурлари сценарийларини тайёрлашда фойдаланилган (Фарғона вилояти телерадиокомпаниясининг 2021 йил 14 сентябрдаги 12-01/121-сон маълумотномаси). Натижада мазкур кўрсатув ва эшиттиришлар юртдошларимиз, хусусан, ёш авлодни халқимизнинг буюк илмий ва маънавий меросига ҳурмат, она тилимизга муҳаббат руҳида тарбиялашга, уларнинг илмий билимларини оширишга хизмат қилган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Тадқиқот натижалари 18 та, жумладан, 9 та халқаро ва 9 та республика илмий-амалий анжуманларида, шунингдек, кафедранинг илмий семинарларида муҳокама қилинган ва апробациядан ўтказилган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилинганлиги. Диссертация мавзуси бўйича жами 32 та илмий иш, жумладан, 1 та монография, 1 та луғат, Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссиясининг докторлик диссертациялари асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган

илмий нашрларда 11 та мақола, жумладан, 2 таси хорижий журналда нашр этилган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация кириш, тўрт боб, хулоса, фойдаланилган адабиётлар рўйхати ҳамда иловалардан ташкил топган бўлиб, умумий ҳажми 285 саҳифадан иборат.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Диссертациянинг **кириш** қисмида тадқиқот мавзусининг долзарблиги ва зарурияти, республика фан ва технологиялар ривожланишининг устувор йўналишларига боғлиқлиги, хорижий илмий тадқиқотлар шарҳи, муаммонинг ўрганилганлик даражаси, тадқиқотнинг мақсади, вазифалари, тадқиқотнинг назарий ва амалий аҳамияти, объекти, предмети, илмий янгилиги, тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши, тадқиқот натижаларининг ишончлилиги, тадқиқот натижаларининг апробацияси, тадқиқот натижаларининг эълон қилиниши, диссертациянинг тузилиши ва ҳажми ҳақида маълумотлар берилган.

Диссертациянинг биринчи боби «**Девону луғотит турк**» асарига оид **тадқиқотлар таҳлили**» деб номланган. Бобнинг «Девон»нинг жаҳон туркийшунослигида ўрганилиши»га бағишланган биринчи фаслида жаҳон туркийшунослигида Маҳмуд Кошғарий меросининг ўрганилиш тарихи қисқача баён қилинган, «Девону луғотит турк» асарининг лингвистик тадқиқига доир изланишлар, ҳал этилган муаммолар тавсифланган.

Диссертациянинг «Луғатнинг ўзбек тилшунослигида ўрганилиши» деб номланган иккинчи фаслида «Девон»нинг ўзбек тилшунослигида ўрганилиши юзасидан фикр юритилган. «Девону луғотит турк» асарининг лингвистик тадқиқи билан С.Муталлибов, Ғ.Абдурахмонов, А. Рустамов, Б.Ҳасанов, Э.Ғозилов, Ҳ.Неъматов, Ҳ. Болтабоев, Ҳ.Дадабоев, Қ.Содиқов, Б.Абдушукуров, С.Рустамий, З.Байназаров каби филолог олимлар шуғулланганлар. «Девон» юзасидан ўзбек тилшунослигида олиб борилган тадқиқотлар асар таржимаси ва уни нашр этиш, Маҳмуд Кошғарий илмий салоҳияти, луғатнинг аҳамияти, мавжуд нашрлар ва таржималарни қиёслаш, танқидий баҳолаш, асарнинг лексикографик хусусиятларини ёритиш, «Девон»нинг лингвистик хусусиятларини ўрганиш, сўзларга этимологик изох беришда фойдаланиш, туркий тиллар ва «Девон»ни диалектологик жиҳатдан ўрганиш, асарнинг лингвокультурологик хусусиятлари, уни оламнинг лисоний манзараси билан боғлиқ ҳолатда ўрганиш, луғатнависнинг стилистик қарашларини ёритиш, «Девон»да қўлланган мақолларни таҳлил қилишга йўналтирилган ишлар каби гуруҳларга бўлиб таҳлил қилинган. Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асари туркология ва ўзбек тилшунослигида атрофлича ўрганилган бўлса-да, от лексемаларнинг семантик, функционал, услубий ва лингвокультурологик жиҳатлари тадқиқи амалга оширилмаган.

Биринчи бобнинг «Девону луғотит турк» асарининг ҳозирги ўзбек

адабий тили ва шеваларга муносабати» деб номланган учинчи фаслида ҳозирги ўзбек адабий тили ва шеваларида қўлланаётган эски туркий тилга оид лексемаларга доир муаммолар ёритилган. Турли даврларда жамият ҳаётида содир бўладиган ўзгаришлар, энг аввало, унинг лексик қатламида ўз аксини топади. Бунинг натижасида тиллардаги айрим сўзлар эскириши, истеъмолдан чиқиши ёки янгиси билан алмашилиши мумкин. Бундай семантик ўзгаришларни тадқиқ қилиш тиллар тарихи, тадрижий ривожланиши тўғрисида муҳим хулосалар чиқариш имконини беради. Зеро, Ҳ.Дадабоев таъкидлаганидек, «туркий (ўзбек) тилининг шаклланиш ва ривожланиш динамикасини ўзида рўй-рост акс эттирган кўҳна ёдгорликлар тил хусусиятлари, уларда инъикосини топган турфа фонетик-фонологик, морфем-морфологик, лексик-семантик ва синтактик жараёнларни англамай, уларнинг моҳиятини тушунмай туриб, ҳозирги ўзбек адабий тилининг статик ҳолати тўғрисида бирор жўяли мулоҳаза юритиш амри маҳол»⁸.

«Девону луғотит турк» асари ҳозирги ўзбек тилида мавжуд бўлган сўзларнинг этимологияси, уларнинг асли қайси манбадан келиб чиққанлиги ҳақида ҳам муҳим маълумотлар беради. Масалан, «Девон»да *ياش* *jaš* «ўт» (II,75), *ياش* *jaš* «кўкат» (III,109), *ياش* *jaš* «кўз ёши» (II,150), *ياش* *jaš* «янги», *ياش* *jaš*- *juš* «сабзавот», *ياش* *jaš* *ardi* «кўкарди» (III, 47), *ياش* *jaš* *ardi* «хўл ўт еди» (III,208) сўзлари қўлланган бўлиб, мазкур сўзлар аслида «ўт, кўкат» маъносини англатган *jaš* сўзи билан боғлиқ лексемалардир. Ҳозирги ўзбек тилида «кўз ёши» (III,108) маъносидаги *еш* сўзи «йил, умр» маъносидаги *еш* сўзи билан омонимик муносабат ҳосил қилади. Б.Исабеков *jaš* сўзи ҳақида қуйидагиларни ёзади: «*Еш* сўзи у давр тилида кўп маъноли сўз эди. Лекин бизга, асосан, биринчи маъноси билан етиб келган. Учунчи маъноси бир оз ўзгарган: *еш бола* деганда ҳаётга янги келган маъноси бордир. Шу билан бирга, бу сўзга неча *еш умр* кўрганлик маъноси ҳам юкланган: *яшади – узоқ умр кўрди* феъли ана шу маънодаги *еш* сўзидан ясалган. Бу ҳол тилшунос олимларнинг сўз маъносига алоҳида аҳамият беришларини талаб қилувчи масаладир»⁹. *Наврўз яшарши ва янгилаши фасли* дейилганда баҳорда табиатнинг яшил рангга бурканиши, янги майсаларнинг униб чиқишига ишора қилинади. Демак, жумла таркибидаги *яшармоқ* сўзи қадимий *jaš* сўзидан ҳосил бўлган «кўкарди» маъносидаги *jaš* *ardi* феълининг айнан ўзидир. Ш.Раҳматуллаев «барг рангидаги» маъносини ифодаловчи *яшил* сўзининг этимологияси ҳақида фикр юритар экан, шундай ёзади: «Бу сифат қадимги туркий тилда мавжуд бўлиб, «барг рангига эга бўл-» маъносини англатган *я:ш-* феълидан *-(ы)л* қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, IV, 164), кейинроқ *а:* унлисининг чўзиқлик белгиси

⁸Дадабоев Ҳ. Кўҳна обидалар сўз бойлигини атрофлича тадқиқ этиш – ўзбек тилшунослигининг долзарб масаласи // «Ўзбек тили тараққиёти ва халқаро ҳамкорлик масалалари» мавзусидаги халқаро илмий-амалий анжуман материаллари. –Тошкент, 2019. –Б.267.

⁹ Бу ҳақда қаранг: Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғоти-т-турк) [3 жилдлик]. I жилд. Нашрга тайёрловчилар: А.Рустамов, Ҳ.Болтабоев. – Тошкент: MUMTOZ SO‘Z, 2016. –Б.108-109.

йўқолган (ПДП, 386; Девон, III, 26; ДС, 246); ўзбек тилида а унлиси й унлисига алмашган, ы унлисининг қаттиқлик белгиси йўқолган: йа:ш- + ыл = йа:шыл > йашыл > йашил (ЎТЭЛ, I,147). *jash* сўзи ҳақида Луи Базен атрофлича фикр юритади. Унинг мулоҳазаларига кўра, қадимги туркча *īāš* луғатда ажратилмаган. Бу, шунингдек, намликни (*īāš* «хўл» ва *īāš* «кўз ёшлари»), ёш, яъни дарахтларнинг янгилигини (*īāš* «ёш, янги ўт») ва яшил рангни (*īāš*-ил «яшил») англатган. Бу сўзнинг этимологиясини 557-581 йилларда Хитойнинг энг яқин кўшнилари бўлган мўғул турклари (ту-куе) тасвирланган «Чу Шу» («Чу сулоласи хроникаси») тарихий асари берган. Турклар ҳақида шундай дейилган: «Улар йиллик айланиш ҳақида билиб, вақтни яшил ўт устида ҳисоблашган». Бу шуни англатадики, қадимги туркийлар йиллик ҳисоб-китоб қилиш учун астрономик тақвимга эга эмас эдилар. Улар табиатда янги яшил ўтнинг пайдо бўлишини янги йил келиши деб ҳисоблашган. Қисқаси, инсоннинг ёши кўкатларнинг пайдо бўлиши билан ўлчанган. У, айниқса, кўйларни парваришлашда муҳим ҳисобланган. Кўпайиш ритми ўтхўрлар орасида жуда барқарордир, кўзилар, асосан, эрта баҳорда туғилади. Ушбу ҳайвонларнинг омон қолиши баҳорги яшил кўкатларнинг пайдо бўлишига боғлиқ. Шуни таъкидлаш керакки, янги туғилган ва биринчи марта яшил ўтни кўрган кўзичоқлар «бир ёш» ҳисобланган. Икки ёшли кўйлар шу тарих «учинчи ёш ўт»га етиб борган, яъни икки ёшли кўйлар уч ёш деб ҳисобланган. Турклар «унинг учта яшил байроғи бор» деганда «уч ёш»ни тушунганлар. Шунинг учун *īāš* сўзи тугалланган йилни эмас, балки «қайси ёшда – нечта *jashni*, яъни янги чиққан ўтни кўрди?» деган маънони англатган. Ғарб халқлари туркий тилда кўрсатилган ёшни таржима қилишда умуман хато қилганлар. Ғарбнинг «йилларини» аниқлаш учун *īāš* рақамларидан бирини олиб ташлаш кераклиги унутилган. Масалан, туркийларда 12 ёшли деб ҳисобланган қизнинг ёши французларда 11 ёшни англатади. Бироқ «ёш, яшил» тушунчаси инсоният йилларига тўғри келмайди: болалар нафақат баҳорда, балки барча фаслларда туғилади. Шундай қилиб, савол туғилади: баҳор янгиланиши пайтида туғилмаган одамнинг ёшини қандай ҳисоблаш мумкин? Бу ҳақда аниқ маълумот йўқ. Хуллас, ҳали ташқи дунё таъсирида бўлмаган туркий халқларнинг тақвимларида йил баҳорда бошланган¹⁰.

«Девон»даги от лексемалар таҳлил қилинар экан, *парту*, *санда*, *ўтүг*, *кэрпич*, *қафтан*, *кэбит*, *јогурт*, *авја*, *кўшк*, *ош* каби асл туркий сўзлар луғатларда бошқа тил материали сифатида берилаётгани аниқланди. Масалан, *парту* сўзи «Девон»да «яхтак, бир қаватли устки тўн, партук» (I, 280) маъносида изоҳланган. ДТС да *partu* // *bertü* сўзлари «куртка» деб изоҳланади (ДТС,96). Бу лексема «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да *фартук* шаклида немис тилидан олинган сўз сифатида берилган (ЎТИЛ, IV, 332). Лекин «Девон»нинг 2016 йилги нашрида уни нашрга тайёрловчилар *партук*

¹⁰ Базен Л. Концепция возраста у древних тюркских народов // Зарубежная тюркология. Вып. I. Древние тюркские языки и литературы. –М., 1986. –С. 361-378.

сўзи Шайх Сулаймон Бухорий луғатида ҳам мавжуд бўлиб, «бизда hozирги орқаси боғичлик, иш ва овқат маҳалида тутиладиган партук сўзи каби» эканини таъкидлайдилар. Бизнингча ҳам, hozирги ўзбек адабий тилидаги *фартук* сўзининг этимологияси *партук* сўзи билан боғлиқ бўлиб, унинг фонетик ўзгаришга учраган шаклидир.

Қадимги туркий тилда *қафтан* сўзи қўлланган бўлиб, «устки кийим» маъносини ифодалаган: *قَفْتَانُ қафтан* – тўн, устки кийим (I,291). «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да *кофта* сўзи (русча *кофта* – калта кўйлак ёки плаш < немисча *kluft* – уй кийими) «аёлларнинг калта кўйлаксимон, одатда белгача тушадиган кийими» (ЎТИЛ, II, 414) деб изоҳланган. Кўринадики, луғат муаллифлари бу сўзни иккиланиш билан русча ёки немисча деб кўрсатганлар. Аслида унинг илдизини туркий тиллардан излаш керак. ДТСда *қафтан* «устки кийим, халат, кафтан» деб изоҳланган (ДТС, 405). А.Навоий ҳам бу сўзни Маҳмуд Кошғарий изоҳлаган маънода қўллаган:

Хирқа анинг жисмида қафтан бўлуб,

*Қафтани тўн жисми анинг жон бўлуб*¹¹.

Демак, hozирги ўзбек тилидаги *кофта* сўзи эски туркий тилда қўлланган *қафтан* сўзининг фонетик ўзгаришга учраган шаклидир. Сўз семантикасида торайиш юз берган бўлиб, авваллари у «тўн, устки кийим, халат» маъноларида қўлланган бўлса, hozирда фақатгина «аёлларнинг калта кўйлаксимон, одатда белгача тушадиган кийими» маъносида истифода этилади. М.Фасмер луғатида *кафтан* сўзининг илдизлари турк, озарбайжон, крим-татар тилларига оидлиги, *кафтаничик* – чевар сўзи эса туркий *kaftançy* сўздан ўзлашганлиги ҳақида маълумот берилган¹².

Луғатдаги от лексемалар таҳлил этилар экан, тарихий тараққиёт натижасида айрим сўзларнинг маъносида кенгайиш, торайиш ходисалари юз бергани, айрим сўзлар семантик жиҳатдан ўзгаргани кузатилди. Жумладан, ...*кэјік* лексемасининг ДТСда «буғуларга мансуб жуфт туёқли ҳайвон» ва «умуман ёввойи ҳайвон» маънолари қайд этилган (ДТС, 294). Маҳмуд Кошғарий асарида ҳам бу лексеманинг «аслида ёввойи бўлган ҳар нарса» маъноси келтирилган. Лекин ДТСдан фарқли равишда Маҳмуд Кошғарий бу лексеманинг қўлланиш доирасини яна ҳам чегаралайди, яъни у ҳар қандай ёввойи ҳайвон эмас, балки эти ейиладиган *оҳу*, *буғу*, *архар*ларга нисбатан қўлланганини таъкидлайди. Демак, XI асрга келиб лексеманинг маъносида торайиш кузатилади. Шу билан бирга, бу сўзнинг «кийик» (I, 213) ҳамда «тоғ эчкиси» (I,393) маъноларида қўлланилиши ҳам эътироф этилади. Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, лексема семемасидаги «ёввойи» семаси унинг ҳайвонлардан бошқа нарса-предметларга нисбатан ҳам қўлланилишига асос бўлган. «Девон»да *кэјік сөгўт* «ёввойи дарахт» сифатида изоҳланади

¹¹ Бу ҳақда қаранг: Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғоти-т-турк) [3 жилдлик]. I жилд. Нашрга тайёрловчилар: А.Рустамов, Ҳ.Болтабоев. – Тошкент: MUMTOZ SO‘Z, 2016. –Б.72.

¹² lexicography. online. Этимологический онлайн-словарь русского языка Макса Фасмера. Дата обращение: 28.04.2020

(Ш,114). Яна шунингдек, *кэјік* лексемасининг *кіші* сўзи билан бирикиб (*кэјік кіші*), «сувда яшашига ишониладиган одам шаклидаги бир оёкли хайвон» маъносини ифодалашади ҳам кўрсатилади. Ш.Эгамованинг таъкидлашича, лексеманинг «вахший, ёввойи хайвон» семаси XIV аср обидаларида ҳам сақланиб қолган (Таржумон, 14-2). Полисемантик сўзнинг маъно торайиши жараёнига учраши, яъни қадимги туркий ва эски туркий тилда у ифодалаган бир қатор семаларнинг Навоий тилида бошқа лексик бирликлар томонидан англашилиши натижасида фақат бир маъно – «кийик, оху»ни билдириш учун хосланганининг гувоҳи бўламиз¹³.

Демак, қадимда «хайвон, жонивор», «ёввойи хайвон», «эти ейилладиган оху, бузу, архарлар», «кийик», «тоғ эчкиси», «ёввойи бўлган ҳар бир нарса», «сувда яшашига ишониладиган одам шаклидаги бир оёкли хайвон» маъноларини ифодалаган *кэјік* лексемаси ҳозирги ўзбек адабий тилида фақатгина «қувуш шохли сутэмизувчилар оиласининг оху, буғу ва ҳоказолар каби катта бир гуруҳининг умумий номи» (ЎТИЛ, II, 364) маъносида қўлланади. Шунингдек, ҳозирги ўзбек тилида бу лексема *кийикўт* қўшма сўзи таркибида ҳам мавжуд. Кийикўт «ялпиздошлар оиласига мансуб, бир ва кўп йиллик хушбўй доривор ўсимлик» (ЎТИЛ, II, 364).

кэјік лексемасининг «сувда яшашига ишониладиган одам шаклидаги бир оёкли хайвон» маъноси мифологияга оид қараш бўлиб, қадимда Гопатшоҳ, Минотавр, Кентавр, Гавомард, Ганеш (Ҳиндистон) каби махлуқлар ҳақидаги афсоналарнинг пайдо бўлиши тотемизм билан боғлиқ, бир-бирига яқин шароитда юзага келган. Манбаларда ҳамма вақт сув соҳилида ўтириб худоларга назр-ниёз қиладиган, танасининг ярмигача хўкиз, белидан юқориси одам шаклидаги чўпон Гопатшоҳнинг ватани Хоразм эканлиги, Британия музейида сақланаётган Амударё хазинасидаги узукка унинг тасвири ишланганлиги, Гопатшоҳ култи Эронийларда сувни илоҳийлаштириш билан боғлиқ эканлиги ҳақидаги фаразлар илгари сурилади¹⁴.

Диссертацияда, шунингдек, *јілқі, сіғір, қісір, эрўк, алқіш, амач, кёсёк, йўң, эркёк, кёл, қішлағ, јајлағ, тағар, азёл* каби лексемалар доирасида юз берган маъновий ўзгаришлар таҳлил қилинган ҳамда «Девон»даги от лексемаларнинг сўз туркумлари бўйича ва от лексемаларнинг ифодалаган маъносига кўра лингвостатистик таҳлили амалга оширилган. Таҳлил натижалари иловаларда акс этган.

Диссертациянинг «Девону луғотит турк»даги от лексемаларнинг **функционал-семантик хусусиятлари** деб номланган иккинчи боби мазмуни 8 фаслда баён қилинган. Бобнинг «Ономастик бирликлар парадигмаси» деб номланган биринчи фаслидан «Девон»да қўлланган

¹³ Эгамова Ш. Алишер Навоий асарлари тилидаги қадимги туркий лексика тадқиқи (структур-грамматик, функционал-семантик аспектларда). Филол.фан.номз. ...дисс.автореф. –Тошкент, 2007. –Б.18.

¹⁴ Бу ҳақда қаранг: Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб (Қадимий давр ва ўрта асрлар маданий алоқалари). – Тошкент: Ўзбекистон, 1997. –Б.11-14.

антропоним ва топонимлар тадқиқига доир тафсилотлар ўрин олган. «Антропонимларнинг инсон хоҳиши ва фаолияти билан боғлиқ эканлиги, уларда инсоннинг эҳтиёжи ва ижоди намоён бўлиши, инсон номида қадимий давр кишиларининг маданий-маънавий ва этник қарашлари ўз ифодасини топганлиги, умуман, исмлар халқнинг ижтимоий-иқтисодий ҳамда маданий-маиший турмуши билан боғлиқ эканлиги»¹⁵ «Девон»да қўлланган антропонимларда ҳам яққол кўзга ташланади. Исмларда инсонларнинг фарзанд билан боғлиқ орзу-умидлари ифодаланган. Маълумки, туркий халқларда ботирлик, жасурлик, енгилмаслик каби хислатлар улуғланган, бу хусусиятлар исмларда ҳам ўз ифодасини топган. Жумладан, *آتیش Amīsh* (I,60) антропоними «отиш, отишма» маъносини англатувчи *امیش Amīsh*, *آتیش Ūtūsh* (I,60) антропоними «ўйинда ютиш» маъносидаги *ūtūsh*, *تۇتۇش Tutūsh* (I,246) антропоними «олишиш, тортишиш» маъносидаги *тутуш*, *توقش Тоқūsh* (I,247) «жанг» маъносидаги *тоқūsh*, *بۇلغاق Булгақ* (I,310) «шовқин-сурон, саросима» маъносидаги *булгақ*, *سۇنكىش Сўңиш* (III,241) «уриш, узоқлатиш; найза билан уриш, жанг қилиш» маъносидаги *сўңиш* сўзидан ҳосил қилинган. Кўринадики, бу исмларга ота-онанинг фарзандининг юрт озодлиги учун бўладиган урушларда қатнашиши, душманни саросимага солиши ва жангда ғолиб чиқиши ҳақидаги ниятлари мотив қилиб олинган.

Туркий, жумладан, ўзбек халқининг ўтмишига оид ёзма манбалар топонимик материалга бойлиги билан характерланади¹⁶. «Девон»да ҳам жой номлари жуда катта макротизимни ташкил этади. Асарда қўлланган топонимлар функционал-номинатив кўламига кўра қуйидагича таснифланади: мамлакат, вилоят, шаҳар, шаҳарча, қишлоқ, қалъа, кўрғон, довон, водий, дара, чўкки, тепалик, яйлов, боғча номлари. Шунингдек, асарда қўлланган топонимларни луғавий-маъновий хусусиятларига кўра қуйидагича гуруҳлаш мумкин: 1) уруғ-қабила номлари асосида юзага келган этнотопонимлар: *Јағма*, *Кифчақ*; *Тўрк*; *Ујғур*; 2) ҳайвон ва қуш номлари асосида юзага келган зоотопонимлар: *Азғ*, *Қочқар баші*, *Тауушган өкүз*, *Қашга буғра*; *Қарғалиғ*; 3) ўсимлик номлари асосида юзага келган фитотопонимлар: *Ақ тэрәк*, *Ала јғач*; 4) ернинг рельеф шакллари асосида юзага келган геоморфологик топонимлар: *Қавақ арт*, *Бадал арт*, *Торғ арт тиз* каби.

Иккинчи бобнинг кейинги фасли «От лексемаларнинг макон ва замонга оид категориал белгилари» деб номланган. Локалик семаси марказий сема ҳисобланадиган лексемалар «Девону луғотит турк»да ҳам кенг қўлланган бўлиб, улар инсонларнинг яшаш жойини ифодаловчи, географик объектлар билан боғлиқ, сув иншоотлари билан боғлиқ, ўсимликлар билан боғлиқ, қушлар билан боғлиқ, махсулотлар турадиган, сақланадиган ва тайёрланадиган жой маъноли локал лексемалар каби гуруҳлар асосида

¹⁵ Бегматов Э. Антропонимлар – антропоцентрик тадқиқ объекти // Ўзбек тили ва адабиёти. 2013. №3. –Б.37.

¹⁶ Турдибеков М. Абулғози Баҳодирхоннинг «Шажарайи турк» асари ономастикаси. Филол.фан.номз. ...дисс. автореф. –Тошкент, 2001. –Б.14.

тахлил қилинган. Қорахонийлар даври тилида локал лексемаларни ҳосил қилишда *-лағ*, *-лиқ*, *-луқ* каби аффикслардан ҳам фойдаланилган. Масалан, *تُرغلاغ* *туруғлағ* «турар жой» (I, 329), *قَشْنَلَاغ* *қйишлағ* «қишланадиган жой» (I, 308), *قَشْنَلِيق* *қйишлиқ* «қишлик уй» (I, 314), *قُونُقْلُق* *қонуқлуқ* эш «зиёфат уйи, кўнокли уй, меҳмонхона» (I, 332) ва ҳ.к.

«Девон»да вақт маъноли лексемалар ҳам кенг қўлланган. Туркий халқларда ўн икки йил ўн икки хайвон номи билан аталган: *سِچغان* *јілі* «сичкон йили», *اُد* *јілі* «сигир йили», *بَرْس* *јілі* «барс (коплон) йили», *تَقَشْنَان* *јілі* «қуён йили», *نَاك* *јілі* «тимсоҳ йили», *جِلَان* *јілі* «илон йили», *يُنْدُ* *јілі* «от йили», *قَوِي* *јілі* «қўй йили», *بِجْن* *јілі* «маймун йили», *تَقَاغُو* *јілі* «товуқ йили», *اِت* *јілі* «ит йили», *تُونُوز* *јілі* «тўнғиз йили» (I,234). Турклар бу йилларнинг ҳар қайсисида бирор хикмат бор, деб тахминлайдилар: масалан, уларча, сигир йили бўлса, уруш кўп бўлади, чунки сигир бир-бири билан сузишадиган хайвон. Тovuқ йили кирса, озиқ-овқат кўпаяди, лекин одамларда ташвиш ортади. Чунки товуқнинг овқати дон бўлиб, уни топиб ейиш учун нарсаларни титиб юради. Тимсоҳ йили кирса, ёғингарчилик ва ҳосил кўп бўлади, чунки у сувда яшайди. Тўнғиз йили кирса, совуқ қор ва фитна кўп бўлади. Шунга ўхшаш, ҳар йилга бирор тахмин юритадилар. Туркларда ҳафтадаги етти куннинг исми йўқ, чунки ҳафта исломдан сўнг шуҳратланди (I,234-235). Кўчманчи ва мусулмон бўлмаган турклар оиларни тўрт фасл билан атаганлар: *اَغْلَاق* *оғлақ* *aj*, *اَلْع* *улғ* *aj*, *اَغْلَاق* *улғ* *aj*, *اَغْلَاق* *ай* (I,235).

Иккинчи бобнинг учинчи фасли «Мато, кийим-кечак ва безак номлари» деб аталган. «Девон» қорахонийлар даври кишиларининг кийиниш маданияти ҳақида маълумот бериши билан ҳам алоҳида аҳамиятга эга. К.Шониёзов қорахонийлар давлатининг асосий таянч кучи бўлган қарлуқлар кийимларига доир қуйидаги маълумотларни келтиради: «Қарлуқлар даврида устки кийимлар, асосан, жун иплардан тўқилган матолардан тикилган. Юқори табақадаги (хоқон, хон, бек ва б.) кишиларнинг кийимлари кўпинча ипакли матолардан тикилган. Ипак матолар Мовароуннаҳрдан ва Шарқий Туркистон орқали Хитойдан келтирилган. Устки кийимлар ихчам, танага ёпишиб турадиган қилиб бичилган, бел чарм ёки махсус (ипдан, ип аралаш ипақдан) тўқилган камар билан безатилган. Авом халқ кўпинча жунли тўқималардан тикилган уст кийимлар кийиб, белларини жун ипдан ингичка тўқилган қур ёки чибчилган (қиррали қилиб тўқилган ип) билан боғлаб юрган. Совуқ пайтларда жун ипдан чакмон, астари юпқа кигиздан қилинган чайдам ва пўстин, ошланган теридан тикилган иссиқ иштон (дамбал) ва бошқалар кийилган. Туркийларнинг оёқ кийими (этиги) чармдан, таги унча қалин бўлмаган (тикиши юзага чиқарилган) ағдарилмасдан (устдан тикилган), учи тепага қайрилган бўлган»¹⁷.

¹⁷ Бу ҳақда қаранг: Абдулаҳатов Н ва бошқалар. Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк» асаридаги лексик бирликлар тадқиқи. –Тошкент: Янги аср авлоди, 2013. –Б.40-41.

Диссертацияда асарда қўлланган кийим номлари тананинг муайян қисмига тегишлилигига кўра бош кийим номлари, уст кийим номлари ва оёқ кийим номлари тарзида таҳлил қилинган. Кийим номларини, шунингдек, тайёр кийим ёки унинг учун асос эканлигига, мавсумий хусусиятига, қайси ижтимоий табақа ва тоифа кийими эканлигига ва қайси тилнинг ифода бирлиги эканлигига кўра ҳам ҳам ажратиш мумкин¹⁸.

Эркаклар киядиган «ошланган қоракўл теридан цилиндр шаклида тикилган бош кийим, телпак» (ЎТИЛ, 1.417) маъноси *بُورْك* *бўрк* «бўрк, қалпок, бош кийими» (I,236), *سُقْرُلُجْ بُورْك* *суқарлај бўрк* «узун қалпок» (I,326), *فُتْرَمَا بُورْك* *қотурма бўрк* «олдида ҳам, орқасида ҳам қайтармаси бўладиган қайтарма қалпок» (I,323) каби сўзлар билан ифодаланган. *سُقْلُقْ* *сувлуқ* // *сувлиқ* (II,104) «намозхон эркаклар бошга ўрайдиган узун, оқ мато – «салла» маъносини ифодалаган.

Аёллар бош кийимлари номларини англатувчи лексемалар сирасига қуйидагиларни киритиш ўринли: *سَرَ اَعْج* *сарағуч* «хотинларнинг бошга ёпинадиган нарсалари, рўмолчалари» (I,321), *بُورُنْچُكْ* *бўрүнчүк* «пешонабоғ, хотинлар рўмоли, дакана» (I,149; I,335); бир ўринда «бошга ўраладиган ёпинчик» (II,104); *دِدِم* *дидим* «никоҳ кечаси келинга кийдириладиган тож (қимматбаҳо тошлар ўрнатилган бош кийими» (I,267); *دِدَاك* *дидак* «келин кўчганда, юрганда бегоналардан яшириниш учун ёпинадиган нарса, паранжи» (I,274) ва бошқалар.

Асарда оёқ кийим номларини англатувчи бир қатор лексемалар ҳам аксини топган. Масалан, *جُرْكَانْجُو* *жўркәнжу* «пайтава» (II, 163), *узғуқ* «махсини аяб, устидан кийиладиган пайтава каби нарса» (I,63); *اَتِكْ* *этүк* бир жойда «этик» (I,64), бир ўринда «этик, маҳси» (I,159), *سَمْدَا* *самда* «оёққа кийиладиган сандал» (чигилларда, I,281), *اَتِكْ* *бўкүм этүк* // *مُكِم* *мүкім*, *مُكِن* *мүкін* «хотинлар киядиган этик, маҳси» (I,266) каби. «Қаттик хом теридан тикилган, асосан, тоғ аҳолиси киядиган оёқ кийими» маъноси *چَرُوقْ* *чаруқ* (I,255) ва *اِزْلِكْ* *излик* (I,88) сўзлари билан ифодаланган.

Уст кийим номлари ҳам асарда салмоқли ўрин тутади. «Девон»да *اَشْكْ* *эшүк* сўзи «уст кийими» (I,66) деб изоҳланган. Бу сўз «ёпмоқ, беркитмоқ» маъносини англатувчи *эшуді* феълидан ҳосил қилинган. У барча уст кийим номлари учун умумий сўздир. «Мўйнали ошланган теридан тикилган узун, иссиқ устки қишлик кийим» (ЎТИЛ,III,330) маъноси «Девон»да турли лексемалар орқали ифодаланган. Масалан, *كُورْك* *көрк* сўзи «мўйна, пўстин» дея изоҳланган бўлса (I,237), пўстиннинг қайси хайвон терисидан тайёрланганлигига қараб, номлари фарқланган. Оқ сувсар терисидан тайёрланган пўстин *اَزْ* *а:з* // *а:с* *аз* (I,72); қўзи терисидан қилинган пўстин *اِچْمَاك* *ичмак* (I,87); самур, олмахон ва бошқа хайвонларнинг терисидан қилинган пўстин *اِچْك* *ичүк* деб номланган (I,64).

¹⁸ Умарова Н. Алишер Навоий асарларининг лисоний-концептуал тадқиқи. Филол.фан. доктори дисс. автореф. –Фарғона, 2021. –Б. 18.

«Девон»да жанг кийимлари ҳам алоҳида бир гуруҳни ташкил этади. *أَشُقْ ashuq* «темир қалпоқ, дубулға» (I,63), *يَرِقْ jarıq* жангларда кийиладиган темир кўйлак (зирех, III,12), *كُبا يَرِقْ kübä jarıq* «темир кўйлак» (III,12), *ساي يَرِق saı jarıq* «баданга кийиладиган совут» (III,12) кабилар шулар жумласидандир.

Иккинчи бобнинг «Глюттоник лексика» деб номланган тўртинчи фаслида «Девон»да акс этган озиқ-овқат номлари таҳлил қилинган. Одам пайдо бўлибдики, озиқ-овқат – унинг кундалик эҳтиёжи, яшаш учун курашишини таъминловчи асосий восита. Инсоният эволюциясининг дастлабки поғоналаридаёқ индивид ҳар куни юзлашадиган физиологик ҳодисага айланиб улгурган таом тайёрлаш ва уни истеъмол қилиш жараёни тилдаги муайян лисоний «худуд»ни эгаллайди. Ҳар бир миллатнинг ОМЛМ да «таом» концепти алоҳида ўрин тутди¹⁹. «Девон»даги глюттоник лексика озиқ-овқат номларини умумий тарзда ифодаловчи сўзлар, таом турларига оид номлар, ичимлик номлари, сут маҳсулотлари номлари, гўшт маҳсулотлари номлари, ширинлик номлари, озиқ-овқат номлари билан алоқадор сўзлар каби маъновий гуруҳларга ажратиб таҳлил қилинган. Луғатда таом номлари алоҳида изоҳланган: *تُرْمَاكْ түрмак* «тухум ва гўштан тайёрланадиган овқат» (I, 315), *يَغْ بَسَن يَغ басан // يَغ بَسَن йуг басан* «ўлик кўмилгандан кейин ейиладиган таом», *أَغْلَاقْ углоқ* «овқат номи», *بُلْغَمَا булғамма* «ёғи ҳам йўқ, мазаси ҳам йўқ ёвғон ош» (I,324), *بُلْدُونِي булдуни* «ичига узум ёки майиз солиб тайёрланадиган сутли овқат» (канжочка, I,325), *كُرْشَاكْ кўршак* «тарик, кўноқларнинг мағзини айириб, сув ёки сутга қайнатиб, сўнг устига ёғ қуйиб ейиладиган овқатнинг номи» (I,317), *اَوْرُورِي авзури* «буғдой, арпа уни аралаштириб тайёрланадиган овқат», *مُنْ мун* «шўрва; яғмоларда «угралик шўрва», I,231), *تُورْمَاك-تُورْمَاك* «чарвига ўраб пишириладиган ҳозирги дўлма каби бир овқатнинг номи» (II,73), *سَوْكُلُونچۇ* «кабоб» (II,206) каби.

Илк давр туркий тилда ҳам анатомик ва физиологик атамаларнинг асосини ташкил этадиган одамнинг танаси ва ички аъзоларининг номлари тил луғат таркибининг энг қадимги қатлами сифатида фаол қўлланишда бўлган. Бу қатлам анатомик тушунчаларнинг бутун мажмуасини қамраб олади ва тиббий терминологиянинг ҳам умумий тушунчаларини ташкил этади. Ишнинг «Инсон тана аъзолари номлари (соматизмлар)» деб номланган қисмида мазкур гуруҳга оид лексемалар инсоннинг қайси тана аъзосига тегишлилигига кўра лексик-семантик гуруҳларга бўлиб таҳлил этилган.

Иккинчи бобнинг олтинчи фасли «Тиббий истилоҳлар» деб номланган. Инсон ўзининг инсонлигини билибдики, «яшаш учун кураш» қонунига амал қилиб келган: егулик ахтарган, уй-жой қурган, бола-чақали бўлишни истаган, тинмай меҳнат қилган, интилишда бўлган. Табиатнинг инжиқлиги деймизми, эҳтиётсизлик деймизми ёки бошқа бирор сабаб биланми, инсон ҳам хасталанган ва дардига даво излаган. Хуллас, ҳозирда ривожланиш чўққисига

¹⁹ Одилова Г. Хусусий дискурслар лингвомаданий талқинининг назарияси ва амалиёти (глюттоник дискурс мисолида). Филол.фан.д-ри (DSc) ...дисс. автореф. – Фарғона, 2020. –Б.14.

кўтарилган тиббиёт ўзининг кўп асрлик тарихига эга. Бу эса тиббиётга оид терминларнинг узок-узок ўтмишдаёқ шакллана бошлаганидан ва эндиликда юксалиш поғонасига етиб келганидан далолат беради²⁰. «Девону луғотит турк» асарида қўлланган тиббиётга доир от лексемаларни шахс номлари, касаллик номлари, тиббиёт асбоб-анжомлари номлари, касалликларни даволашда ишлатиладиган нарса номлари, дори-дармон номлари, доривор ўсимлик номлари каби лексик-семантик гуруҳларга бўлиб ўрганиш мақсадга мувофиқдир.

Шахс номлари гуруҳига табиблар, эмчилар, соҳа ходимлари ва касалликка чалинган беморларни ифодаловчи лексемалар киритилади. Луғат сўз бойлигида касб-кор, машғулот турининг доимий белгисини ифодаловчи шахс номларидан *امچى эмчи* (II, 45), *отачи* (I, 299) ва *атасагун* сўзлари қўлланган бўлиб, бу сўзлар «табиб, касалларни даволовчи шахс» семемасига эга. «Қутадғу билиг» матнида ҳам *otači* «табиб, даволовчи» маъносида қўлланган: *Ular da birisi otači turur, qatıy ig toyaqa bu emči erur* – Улардан бири табиб(лар)дир, ҳамма касаллик, рух оғирлигига улар эмчилардир (ҚБН, 4252; 157b5). Ушбу дериват соф туркий бўлиб, *ota*= «даволамоқ» феълига *-či* шахс оти ясовчи кўшимча кўшиш орқали ясалган. *Otači ot* «дори» асосидан ясалган. *Otači* «табиб»нинг фаолияти беморни доривор ўт, гиёҳ билан даволашга асосланган»²¹.

Касалликка чалинган беморлар номларини англатувчи лексемаларга *اىكلىك iklik* «касал» (I,192), *سۆگال sögal* «касал, бемор» (ўғузча, II, 265), *تۇوا mälwä* «девона, телба» (II,286), *قاراغۇ qaraғu* «кўр киши» (II,297), *جۇمارىك كىشى jümäryk kishi* «кўзи хира ва кўзидан ёш оқиб юрадиган киши» (II,322) кабиларни киритиш мумкин.

Касаллик номлари: *كۆزىك көзёк*, «безгак, титратиб турувчи иситма», *بۆزёк bözёk* «титроқ, ларза; безгак» (I,259), *يۇتۇك yütük* «ич кетиш ва қусиш касали» (I,64), *سارىغ كۆزىك sarıg közёk* «сарик касаллиги» (I,263), *анумі* «мохов касаллиги» (I,109), *تۇماغۇ tumaғu* «тумов» (I,298), *قىزلامۇق qızlamuq* «қизамиқ ва шунга ўхшаш тошиб чиқадиган тошмалар» (I,344) ва бошқалар.

Тиббиёт асбоб-анжомлари *ارقاقۇق arqaquq* «оғизнинг ичига дори қуйиш учун қўлланадиган, сукурражага ўхшаш ичи ковак бир асбоб» (I,114), *بۆلىك bölik* «яранинг чуқурлигини текшириб кўриш учун қўлланадиган учак/ ичак ёки резина асбоб» (II,259), *سۆرғо sorғu* «қортиқ [қон олишда қўлланадиган асбоб]» (I,285) каби истилоҳлар билан аталган.

Касалликларни даволашда ишлатиладиган нарса номлари микро гуруҳи *أرۇمداى urumdaı* «заҳарнинг зарарини йўқотиш учун ишлатиладиган тош» (I,123), *كۆзлюк көзлюк // كۆزлюك көзүлдүрүк* «от думидан тўқилган, кўз

²⁰ Қосимов А. Тиббий терминлар изоҳли луғати. 4 жилдли. I жилд. –Тошкент: Абу Али ибн Сино номидаги тиббиёт нашриёти. 2003. –Б.3.

²¹ Холмурадова М. «Қутадғу билиг» лексикаси. Филол.фан. бўйича фалсафа д-ри (PhD) ...дисс.автореф. – Тошкент, 2019. –Б.15.

оғриганда, шамоллаганда ва нурдан камашганда кўзга тақиладиган нарса» (I,317) кабилардан иборат.

Дори-дармон воситалари номлари: *إم* эм «даво, дори» (I,45), *اكت* *эгит* «ярадан, шунингдек, кўз тегишидан саклаш учун болаларнинг юзига суртиладиган бир дори» (I,54); *ايزك* *ибрук* «қатик билан сутнинг аралаштирилгани; куртоба ичишдан ичи қотган одамга сурги учун бериладиган дори» (I,86); *چورنى* *чурни* «турк табиблари томонидан ясаладиган сурги дори» (I,290); *چگنا* *чигна* «сурги» (яғмоча, I,290); *كاکتنن* *кэкуш* «шишга суриладиган бир турли даво» (I,274); *ارقي* *ірви* «касалларни даволашда қўлланувчи ҳиндча бир дорининг номи» (I,103) *أراغون* *урагун* «касалларга қўлланадиган ҳиндча бир дори» (I,110) ва х.к.

Доривор ўсимлик номлари: *اكر* *эгир* – *игир* // *ийир* «қорин оғриғини даволаш учун қўлланиладиган ўсимлик» (I,56), *اسرق* *исриқ* // *илрук* (уч кабиласи тилида) «исирик; болаларнинг бошларига тошадиган яраларни даволашда ҳамда уларни кўз тегишидан асрашда ишлатиладиган доривор ўсимлик» (I,85), *چخشو* *чахшу* «кўз оғриғини даволашда қўлланиладиган хузаз ўсимлиги» (I,284), *تفغاج يداسی* *тафғач јудасі* «дори сифатида ишлатиладиган барги савсан гулининг барглариға ўхшаш бир дарахт» (I,302), *اقلقو* *авилқу* «пўстлоғи билан кўз оғриғи даволанадиган қизил мевали бир дарахт» (I,322), *تۇبۇلغاق* *тубулгақ* «тўпалок, доривор ўсимликлардан бири» (I,330) кабилар.

Иккинчи бобнинг еттинчи фасли ўсимлик номлари (фитонимлар)лар тадқиқига бағишланган. Ўсимликлар қадимги туркийлар ижтимоий ҳаётининг ажралмас бир қисми сифатида намоён бўлади. Улар ўсимликлардан озиқ-овқат маҳсулоти сифатида, касалликларни даволашда ва чорва молларига озуқа сифатида кенг фойдаланганлар. «Девон»да қўлланган «ўсимлик» интеграл семали лексемалар дарахт номлари, ўт номлари, донли экинлар номлари, полиз экинлари номлари, сабзаотлар номлари, саноат экинлари номлари каби лексик-семантик гуруҳларга ажратиб таҳлил қилинган.

«Уруғ, тухум; дона; бошоқли ва дуккакли ўсимликлар маҳсулининг бир донаси; шундай маҳсул мажмуи, йиғиндиси» (ЎТИЛ, I, 642) маъноси *бәнак* (арғу ва баъзи тилларда) – *эвин* – *таріғ* синонимлари орқали ифодаланган. «Бошоқдошлар оиласига мансуб бир йиллик ғалла ўсимлиги ва унинг оқлаб сўк қилинадиган майда дони» (ЎТИЛ, III, 682) маъноси ҳозирги ўзбек адабий тилида *таріғ* лексемаси билан ифодаланади. Эски туркий тилда *таріғ* 1) кўпчилик турк кабилаларида «буғдой» маъносида; 2) ўғузлардагина тарик маъносида; 3) юқорида таъкидланганидек, «дон, уруғ» маъноларида қўлланган. Шунинг учун бу фитоним ҳар бир маъносида бошқа-бошқа сўзлар билан синонимик қаторга киришади. *Таріғ* сўзи турк кабилаларида «буғдой» маъносида қўлланганда ўғузларнинг худди шу маънодаги *ашлік* сўзи билан синонимик қатор ҳосил қилади. *Ашлық* сўзи Қорақалпоғистондаги ўзбек шеваларида «дон, ғалла» маъносида ишлатилади, унинг қирғиз. *аштык*, татар. *ашлык* каби вариантлари мавжуд. Ўзбек адабий тилида *ашлық* (егулик) нофаол лексика таркибига кирган. Аммо у Қорақалпоғистондаги ўзбек

шеваларида фаол ишлатилади²². «Девон»да *tarig* сўзи «тарик» таъносида қўлланганда *فُنَاقٌ қонақ* ва *اُكْرُ* *ўғур* сўзлари билан синонимик муносабатга киришади; *اُكْرُ* *ўғур* сўзи туркчада «тарик» маъносини ифодалаган, лекин ўғузлар бу сўзни билмаганлар; *ياغ اُكْرِي* *jaғ ögüri* дейилганда ўғузлар кунжутни тушунганлар (I,57). *تَرْغ* *tarig* сўзи «дон, уруғ» маъносида қўлланганда эса юқорида айтилганидек, *бәнәк* ва *эвин* сўзлари билан синонимик қатор ҳосил қилади. Демак, бу синонимик қаторларни қуйидагича ифодалаш мумкин: *tarig* – *ашлік*; *tarig* – *қонақ* – *ўғур*; *tarig*– *бәнәк* – *эвин*.

Иккинчи бобнинг саккизинчи фасли «Ҳайвон, қуш ва паррандалар номлари (зоонимлар) ҳамда мотивацияси» деб номланган. Минг йиллар давомида тилда яшаб келаётган ҳайвон, қуш ва парранда номларини туркий халқларнинг турмуш тарзи тарихини холисона акс эттирувчи ўзига хос омил сифатида баҳолаш мумкин. Ҳайвон номларининг инсонларнинг яшаш шароитлари билан боғлиқ ҳолатда турли ҳудудларда турлича кўринишлари мавжуд бўлиб, туркий халқлар тарихига, тилига оид «Девону луғотит турк» асарида ҳам туркийлар яшаган ҳудудларга оид ҳайвон номларининг бой терминологиясини учратамиз. Асарда қўлланган ҳайвон номларини ифодаловчи терминларнинг ўзбек тили лексик сатҳида тутган ўрнини аниқлаш, уларни лексик-семантик жиҳатдан тасниф қилиш, шунингдек, мазкур сўзлар ўртасидаги мазмуний муносабатларни ёритиш тарихий «лексик сатҳнинг системавий хусусиятларини очиб беришда яқиндан ёрдам бериши табиий»²³.

Маълумки, объектив борлиқ нарса-ҳодисалари номланганда шу нарса-ҳодисаларнинг айрим жиҳатлари ном (сўз) ва унинг маъноси учун асос вазифасини ўтайди. Сўз маъноси учун асос бўлган бу жиҳат «ички форма» деб юритилади. Масалан, *қизилиштон* номи билан юритилувчи қуш бор. Унинг қорнидан пастки қисми қизил рангда бўлганлиги учун бу ранг шу қушнинг номи ва унинг маъноси учун асос вазифасини бажарган²⁴. «Девон»да бу қуш *көти қизлақ* тарзида берилган, муаллиф унинг думи қизил бўлишини алоҳида таъкидлаган: *قِرْلَاق* *көти қизлақ* – қизилиштон. Унинг думи қизил бўлади (I,314). *көти қизлақ* тарзидаги ифоданинг *қизилиштон* сўзига айланишида эвфемизация ходисасини кўришимиз мумкин. Чунки айтилиши ва эшитилиши ноқулай бўлган зооним ўрнида унинг маъносига яқин бўлган бошқа бир муқобил қўлланган. Номлаш учун асос бўлган «қизил» семаси эса сақланган.

Диссертацияда «Девон»да қўлланган лексемалар орасидаги гипогиперонимик, партонимик, градуонимик, функционимик муносабатлар ҳам таҳлил қилинган. Асарда қўлланган *قُلُن* *қулун* «бир ёшга тўлмаган тойча,

²² Ибрагимова З. Қорақалпоғистон ўзбек шевалари қишлоқ хўжалиги лексикаси («Ўзбек диалектологияси» курсидан материаллар). –Тошкент, 2012. –Б.42.

²³ Собиров А. Ўзбек тилининг лексик сатҳини система сифатида тадқиқ этиш. Филол.фан. доктори дисс. автореф. –Тошкент, 2005. –Б. 27.

²⁴ Бердиалиев А., Хидиров Р. Ҳозирги ўзбек адабий тили. –Хўжанд: Раҳим Жалил, 2013. –Б.15.

тойчок» (I,271) – *taj* «отнинг икки яшардан кичик боласи» (I,152) – سبب *сiб* «икки ёшли тойча» (I,218) – أَكْ أَثْ *өг ат* «тўрт ёшдан ошган от» (I,52) парадигматик каторидаги лексемалар луғавий маъносига кўра, яъни «ёшдаги фарк» семасига кўра даражаланган. Шунинг учун улар ўзаро градуонимик муносабатга киришади.

«Функционим атамаси остида денотатларнинг ўзаро бир хил ёки яқин вазифа бажариши асосида ҳосил бўлган сўзлар катори тушунилади. Маълумки, денотатларнинг фаолиятидаги бир хиллик ёки ўзаро ўхшашлик уларнинг номларини ифодаловчи сўзлар орасидаги лексик-семантик алоқадорликка асос бўлади²⁵. Масалан, ҳарбий истилоҳлар гуруҳига оид қилич «қилич» (II, 163), сўнў «найза» (II, 173) сўзлари функционимлардир, чунки бу икки сўз атаган денотатнинг ҳар бири ҳам ҳарбий қуролдир. Улар ёвга шикаст етказиш учун хизмат қилади.

Диссертациянинг учинчи боби «Луғатдаги от лексемаларнинг шакл ва маъно муносабатига кўра турлари» деб номланган. Мазкур бобнинг биринчи фаслида «Девон»да шаклдош сўзларнинг берилиши» ҳақида фикр юритилган. Асарда лексик омонимлар шаклий ўхшаш бўлган бир неча сўз сифатида эътироф этилган. Шунинг учун ҳам бундай сўзлар алоҳида мақола тарзида берилган ва изоҳланган. Луғатда бир омонифода остига иккитадан бештагача от туркумига хос омонимнинг бирлашувини кузатиш мумкин. Асарда иккита сўзнинг омонимлиги жуда катта миқдорни ташкил этади.

Диссертацияда қорахонийлар даври тилидаги лексик омонимларнинг манбалари кўрсатилган: сўзларнинг фонетик ўзгариши натижасида воқеланган лексик омонимлар, деривация йўли билан ҳосил қилинган омонимлар, ўзга тиллардан сўз ўзлаштириш натижасида содир бўлган омонимлар, сўзларнинг семантик таракқиёти натижасида ҳосил бўлган лексик омонимлар каби. Сўзларнинг фонетик ўзгариши лексик омонимларни юзага келтирувчи манбалардан биридир. Аслида ҳар хил талаффузли, фонетик структураси фарқли бўлган сўзларнинг бир хил талаффуз этиладиган бўлиб қолиши натижасида омонимлар юзага келади. Махмуд Кошғарий أَثْ *от* (ўт) сўзини қуйидагича изоҳлайди: أَثْ *от* I ўсимлик: *от* ўнди – ўт унди, ўт ўсди; *от* II ҳайвонлар ейдиган ҳар турли ўт, хашак: *атқа от бэргил* – отга ўт [хашак] бергил; أَثْ *от* III дори, даво: *от ичтим* – дори ичдим; أَثْ *от* IV оғу, захар: *бэг аңар от бэрдi* – бек унга захар берди (I,43).

Тарихий маълумотларга кўра, «олов» маъносидаги *от* сўзи тамоман бошқа ўзакдир. Махмуд Кошғарий бу сўзнинг аслини أَرْتْ *өрт* деб кўрсатади: *өрт* – «ўт, ёнғин» (1.48). Шунинг учун ҳам луғатда *от* сўзининг омонимик қаторлари кўрсатилганда أَرْتْ *өрт* сўзи берилмайди. Туркий тиллар хусусиятига, айрим кўмакчиларни ҳисобга олмаганда, сўз охирида икки ундошнинг қатор келиши хос эмас. Бундай қўлланиш нутқ органи учун ҳам маълум ноқулайликларни туғдиради. Шу сабабли тарихий таракқиёт

²⁵Сафарова Р. Лексик-семантик муносабатнинг турлари. –Тошкент: Ўқитувчи, 1996. –Б.21.

даврида сўз таркибида товуш тушиши юз берган, яъни: *ört* → *öt*. Кейинчалик *ö* унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолиши натижасида *öt* сўзи *ot* шаклига келган ва бу сўз ўсимлик маъносини ифодаловчи *ot* сўзи билан омонимик муносабат ҳосил қилган. *От* сўзининг «дори, даво»; «заҳар» маънолари эса истеъмомдан чиққан.

Алишер Навоий асарларида «олов» маъносидаги *üt* сўзи *ürt* ва *üt* шаклларида қўлланган: *Кўзида сув валекин жонида үрт, Бўлуб ҳар сори боқмоқдин кўзи тўрт* («Фарҳод ва Ширин»). Шунингдек, *ört* (*ürt*) сўзидан ясалган *үртамоқ* феъли ўз маъносида («қуйдирмоқ, ёндирмоқ») ва кўчма маънода («азобга солмоқ, жабр кўрсатмоқ») қўлланган²⁶.

«Девон»да изоҳланган, XI аср туркий қабилалар тилида кенг қўлланган омонимлардан бири *көк* лексемасидир. Махмуд Кошғарий бу лексеманинг қуйидаги маъноларини кўрсатади: *كۆك* *көк* I «осмон»; *көк* II «кўк ранг»; *көк* III *көнд көкі* «шаҳар қораси» (Олмаота нашрида «шаҳар тевараги») – «шаҳардаги кўк дарахтлар» (III, 89); *көк* IV «эгар чилвири»; *көк* V «асл, томир, таг» (II, 187). Асар таркибида *көк* лексемаси иштирок этган бир нечта мақоллар мавжуд. Масалан: *Көккә сўзса, жүзгә тўшүр* – осмонга тупурса, юзга тушар (III, 89). Бу мақол таркибида *көк* лексемаси «осмон» маъносини ифодалаган. *Эр сөзи бир эзәр көкі үч* «Киши бир сўзли, қайтмайдиган бўлади, эгар чилвири учта бўлгандай, унинг ҳам, бунинг ҳам камайиш-кўпайиши ишни бузади» мақолида эса у «чилвир» (*эзәр көкі* – эгар чилвири) маъносини аңлатган (II, 187). *Көк көрді кәрәгү жазті* – меҳнат-машаққатни кўрди-ю, ўтовини орқасига юклаб олди (I,299) мақолида *көк* лексемаси «меҳнат, машаққат, қийинчилик» каби маъноларни ифодалаб келган. Шунингдек, *أچلدی* *ачıldі* сўзига берилган изоҳда *көк ачıldі* «иш очилди, маълум бўлди» гапи ҳам келтириладигани, бунга асосланганда, *көк* сўзининг «иш» маъноси ҳам борлиги аён бўлади. Махмуд Кошғарий бу ифода ҳаво очилишига нисбатан ҳам қўлланилганини таъкидлаган (I,144). Асарда *Көк тәмүр кэрү турмас* – кўк темир бекор турмайди мақоли ҳам қўлланган бўлиб, унда *көк* сўзи *тәмүр* сўзи билан бирикиб, «темирдан ясалган ўткир буюм (қилич)» маъносини аңлатган. *Көк кірсүн, қізіл чіқсун* мақолида (I,242) ҳам *көк* сўзи *көк тәмүр* «кўк темир» бирикмасининг тежамлилигига хос нуткий ифодасидир. Демак, «Девону луғотит турк»да *كۆك* *көк* лексемаси қуйидаги маъноларни ифодалаган: *көк* I «осмон»; *көк* II «кўк ранг»; *көк* III «шаҳар қораси»: *көнд көкі*; *көк* IV «меҳнат-машаққат»; *көк* V «чилвир»; *көк* VI «иш»; *көк* VII «асл, томир, таг, яъни уруғ-авлод». ДТСда ҳам *көк* сўзи омоним сўз сифатида берилган ва унинг ўн битта маъноси кўрсатилган (ДТС, 312-313).

Диссертацияда мавзуга доир турли луғатларга таянилган ҳолда асарда омоним сифатида изоҳланган, аслида полисемантик бўлган *أوكا* *өнкә* (I,103),

²⁶ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Тўрт томлик, III том. –Тошкент: Фан, 1984. –Б. 612-613.

ازقا *арқа*, بَتَاك *bitik* (I,258), اَرَقِيش *арқиш* (I,83), بِيستِيك *бістік* (I,315) каби бирликлар моҳиятига ҳам эътибор қаратилган.

Учинчи бобнинг иккинчи фасли «Синонимлар туркий тиллар бойлигини кўрсатувчи восита сифатида» деб номланган. Ушбу фаслда луғатдаги шахс ва нарса-ҳодиса денотатли от лексемалар таҳлил этилган.

«Девон»да «хотин, аёл» маъноси *iulär – урагут – тиши – эвлүк – қатун – кіс – қазуз – охшагу* сўзлари оркали ифодаланган бўлиб, бу синонимик қатордаги сўзлар айрим семалари билан фарқланади. Масалан, *урагут, iulär, кіс* сўзлари «ҳар қандай аёл жинсига мансуб шахс» маъносини ифодаласа, *эвлүк, қазуз* сўзларида «эр кўрган аёл, жувон» семаси аниқ кўриниб туради. *Қатун* сўзи, Маҳмуд Кошғарий изоҳига кўра, Афросиёб қизларидан бўлганларнинг номини англлатган. Манбаларда таъкидланишича, бу сўз дастлаб «юқори мартабали кишининг умр йўлдоши» маъносини англлатган; маъно таракқиёти натижасида умуман «бирор эркак кишининг умр йўлдоши» маъносини ва бошқа маъноларни англата бошлаган (ЎТЭЛ, I, 402). اُخْشَاغُو *Охшагу* сўзи аслида «ўйинчиқ» маъносини англлатиб, у хотинларга нисбатан ҳам қўлланган (I,110). Ҳ.Дадабоев юқоридаги синонимик қатор ҳақида шундай ёзади: «Завжа, уй бекаси» маъноси «Девон»да *эвчи – эвлүг – тишләр – тиши – урагут – қатун* синонимик қаторини шакллантирувчи лексемалар билан англашилган. Биринчи ва иккинчи лексемалар «уй, хонадон» маъносидаги *эв (эw)* сўзидан *-чи* ва *-лүг* аффикслари ёрдамида ясалган. Иккинчи лексеманинг *эвлиг* шакли ҳам айни маънони билдирган. Юсуф Хос Ҳожиб уни «эга, хўжайин» маъносида ҳам ишлатган (ДТС, 190). «Қисаси Рабғузий» асари тилида *эвлүг* «аёл, хотин, завжа»ни англатади. Учинчи лексема фақат «Девон»га оиддир. Унинг *иши* шакли Турфон матнларида, *ишләр* фонетик варианты эса «Олтин ёрук»да кўзга ташланади (ДТС,214-215). *Тиши* лексемаси қатордаги бошқа лексемалардан нафақат аёл жинсига, шунингдек, урғочи ҳайвонларга нисбатан қўллангани билан ҳам фарқ қилади. Лексеманинг мана шу хусусияти XIV аср эски туркий тил манбалари матнида ҳам сақланиб қолган. *Урагут* лексемасининг этимологияси ҳозирча номаълум бўлиб (баъзи олимларнинг фикрича, бу сўз «аёл, завжа» маъноли арабча *аврат* лексемасига алоқадор), дастлаб айнан «Девон»да қайд этилганлиги билан характерланади. Ушбу лексеманинг луғат матнида анча фаол қўллангани унинг XI асрда ўз мавқеини эгаллай бошлаганини кўрсатади. XIV аср обидалари тилида бу сўз анча фаоллашган. Эски ўзбек тилида *урагут* архаиклашиб қолган»²⁷. Олим *ägämlik* сўзини ҳам «аёл жинсига мансуб шахс» маъносини англлатганлиги учун юқоридаги синонимик қаторга киритади. Бизнингча, ундай эмас. Юқорида ҳам айтилганидек, *iulär – урагут – тиши – эвлүк – қатун – кіс – қазуз – охшагу* синонимик қаторидаги лексемалар «аёл жинсига мансуб ҳар қандай шахс» маъносини англатади. اِكْتَلِيك *ägämlik қарабаш* ифодаси эса хусусий маъно билдириб,

²⁷ Дадабоев Х. «Девону луғотит турк»нинг тил хусусиятлари. – Тошкент, 2017. –Б. 91.

факатгина «янга, яъни никоҳ кечаси келин ва куёвга хизмат қилишга буюрилган хизматчи» маъносини ифодалайди. Шунингдек, унинг келиннинг ўзига ҳам қўлланилганлиги ҳақидаги маълумотлар сўзнинг метонимия ҳодисасига мисол эканлигини кўрсатади (I,118). *Қатун* лексемаси XII-XIV аср эски туркий тил обидаларида *хатун* фонетик шаклида ишлатилган ҳамда «малика» ва «аёл, хотин киши» маъноларида кенг қўлланилган. Кейинчалик *қатун* // *хатун* лексемаси юқорида зикр этилган маънодошларининг истеъмолдан чиқиб кетишига сабабчи бўлган»²⁸.

Нарса-ҳодиса денотатли лексемалар уй-рўзгор буюмлари номлари, кийим-кечак ва мато номлари, озиқ-овқат маҳсулотлари номлари, мавҳум маъноли лексемалар, ўсимлик номлари (фитоним)лар, табиат ҳодисалари ва жисмлари номлари, тиббий истилоҳлар, ҳарбий истилоҳлар, пайт маъносини ифодаловчи лексемалар, иқтисодий ва давлат бошқаруви истилоҳлари, инсон тана аъзолари номлари (соматизмлар) доирасидаги синонимик қаторлар асосида таҳлил қилинган.

Учинчи бобнинг учинчи фасли «Антонимлар орқали зидлик муносабатининг ифодаланиши» деб номланган. Антонимликда лексик маънолар бири иккинчисининг зидди бўлиши, яъни антоним лексемалар умумий, интеграл сема билан бир қаторда, қарама-қарши семага ҳам эга бўлиши лозим. Масалан, *بَر بَقْر يُقُ التَّوْنُ* *Бар бақир жоқ алтун* мақоли «қўлда бор бўлган нарса мисдек кадрсиз, қўлда бўлмаган нарса олтиндек кадрли» (I,242) мазмунини англатади. Мақол таркибида қўлланган *бақир* ва *алтун* сўзлари ўзаро антоним бўлиб, бу икки лексема қуйидаги муштарак семаларга эга: «кимёвий элемент» «сарик тусли», «қаттиқ модда», «пул бирлиги» каби. Бу икки лексеманинг фарқловчи семаси уларнинг қийматида кўринади, яъни олтин «кадрли», мис «кадрсиз» семасига эга. Мана шу фарқловчи семалар уларнинг антонимик муносабатига асос бўлган.

Антонимлик турли лексик маънолар орасида юзага чиқади:

1) бирламчи (тўғри) маънолар орасида: *тўн кўнўң қаршиси ол* – тун кундузнинг қаршисидир (I,284);

2) ҳосила маънолар орасида: *أدغلق* *удуқлуқ* «одамнинг бир нарсдан ғофиллиги, хушёр эмаслиги, хабарсизлиги» (I,118) – *أدغلق* *узуглуқ* «ишда хушёрлик, сезгирлик» (I,118); *أشغلق* *ушақлиқ* «ишда ёшлик қилиш» (I,118) – *أشغلق* *улуғлуқ* «ёши катталик, катта ёшлик» (I,118) каби;

3) туб ва ҳосила маънолар ўртасида: *бақир* «мис» – *алтун* «олтин». *Бақир* туб сўз бўлса, *алтун* ясама сўздир. *Олтин* сўзи қадим «зар» (золото) маъносида туркча *ал* (қизил) ва хитойча *тун* (мис) сўзларидан таркиб топган бўлиб, «қизил мис» маъносини билдирган²⁹.

Диссертациянинг тўртинчи боби «**Девону луғотит турк**» асаридаги от лексемаларнинг полисемантик хусусиятлари» деб номланган. Мазкур бобнинг биринчи фасли «Полисемия ҳодисасининг назарий асослари» деб

²⁸ Дадабоев Х. Ўша асар. –Б. 91.

²⁹ Турсунов У., Ўринбоев Б. Ўзбек адабий тили тарихи. –Тошкент: Ўқитувчи, 1982. –Б.35.

номланган. Полисемия семасиологик категория сифатида бир тил бирлиги шаклида ифодаланган турли маъноларнинг ички, ўзаро боғланган семантик муносабатидир. Тилнинг қайси сатҳига алоқадор бўлишидан қатъи назар, полисемия объектив қонуниятлар таъсирида пайдо бўлади. Жамият тараққий этган сари тил ҳам ривожланиб боради. Жамият ҳаётида рўй берган турли иқтисодий, сиёсий, ижтимоий ўзгаришлар, табиийки, тилга ҳам ўз таъсирини кўрсатади. Бу таъсир натижасида тилда мавжуд бир шаклий қиёфа бошқа янгидан-янги маъноларни ифодалаш учун хослана боради. Белги ва унинг маъноси орасидаги ана шундай муносабат полисемия ходисасининг вужудга келишига туртки бўлади: белги дастлабки бош маъноси билан ўзаро боғлиқликдаги яна бошқа маъноларни ҳам касб этади. Натижада кўп маънолилиқнинг вужудга келиши ва ривожланишига имконият яратилади. Бундан ташқари, тил тараққиёти ҳамма вақт тежамлилиқка интилиш билан мутаносиб бўлади. Бунинг мантикий асослари бор, албатта: тилнинг мазмуний сатҳига хос бирликларнинг манбаи ташқи (объектив) олам бўлиб, улар тилдан ташқарида, экстралингвистик характерда бўлади. Уларни қамайтириш мумкин эмас. Агар тилнинг мазмун сатҳига хос ҳар бир бирликда шаклий сатҳда ҳам ўз материал қиёфасига эга бўла олиш имконияти мавжуд бўлганда эди, тилда шаклий бирликлар кун сайин ортиб борган бўлар эди. Инсон тилининг психо-физиологик фаолият билан боғлиқ имкониятлари бундай кўпайишга йўл қўймайди: янгидан пайдо бўладиган маъновий бирликлар тилда олдиндан мавжуд бўлган шаклий бирликлар зиммасига юклана боради, натижада бир шаклий қиёфанинг мазмун қамровида кенгайиш вужудга келади. Бундай жараёнлар доимий ва амалий бўлиб, тилнинг шаклий бирликлари тизими торая боради, аксинча, унинг маъновий бирликлари системаси кенгая боради. Тилнинг шаклий ва мазмуний қурилишига хос номутаносиблик шу тарзда фаоллашади. Полисемия ва омонимия (қайси сатҳда бўлмасин) ана шундай мантикий ва лисоний қонуниятлар заминида вужудга келади³⁰.

Бобнинг иккинчи фаслида «Метафора маъно тараққиётини кўрсатувчи лингвокультурологик ҳодиса сифатида» таҳлил этилган. И.Привалова метафорани уч майдон: когнитив, лингвистик ва маданий майдонларнинг функционал бирлиги сифатида эътироф этади³¹. Чиндан ҳам, метафора мураккаб лингвистик ҳодиса сифатида ўз когнитив ва лингвомаданий асосларига эга. «Тилдаги сонсиз-саноксиз метафораларни эсга олгандаёқ инсон ташқи дунёни ўз ўлчови, ўз андазаси билан идрок этишини осонлик билан тасаввур қилиш мумкин»³². Бу эса метафорани ҳозирги тилшунослик тармоқлари саналган когнитив ва лингвокультурологик ёндашувлар асосида тадқиқ қилишни тақозо этади. Метафора когнитив асосга кўра оламини

³⁰ Маулер Ф.И. Грамматическая омонимия в английском языке. Часть I. –Орджоникидзе, 1977. –С.22.

³¹ Привалова И. В. Интеркультура и вербальный знак (лингвокогнитивные основы межкультурной коммуникации). –М.: Гнозис, 2005. –Б.46.

³² Маҳмудов Н. Тил тилсими тадқиқи. –Тошкент: MUMTOZ SO‘Z, 2017. –Б.56.

билиш, тушуниш, қўлга киритилган билимларни тилда инъикос эттириш, концептларни лисоний вокелантиришда муҳим ўрин тутди. Оламни когнитив англаш жараёни мураккаб бўлиб, метафора ёрдамида янги концептларни осон ўзлаштириш, ўрганиш имкони вужудга келади. Бунда онгда мавжуд бўлган бирор концепт ўхшашлик асосида бошқа бир концептнинг тушунилишига хизмат қилади. Метафораларнинг когнитив асосга эга бўлиши зарурлиги унинг инсон тафаккури билан боғлиқ мураккаб ва кенг қамровли ҳодиса эканлигини англатади. Тилимиз тарихида қадим замонларда қўлланган метафоралар ўша давр кишиларининг фикрлаш қобилияти, ақл-заковати, маданиятини вокелантирувчи воситалардан саналади.

Лингвокультурологияда маданий ёки лингвомаданий кодлар асосий тушунчалардан саналади. «Маданият кодлари – бу тил вакилларининг моддий ва маънавий оламини маданий маконда тасвирлаш ҳамда борликни концептуаллаштириш усули бўлиб, инсоннинг қадимий архетипик тасаввурлари билан уйғунлашган»³³. Миллий ва маданий меросни тилда акс эттиришнинг ўзига хос шакли³⁴ сифатида метафора лингвомаданий кодларни мужассам этади. «Девон»да отларга хос метафораларнинг соматик, биоморф, предметли, табиат-ландшафт коди асосида шаклланган турлари кенг учрайди. Мутахассислар метафорик маъно ҳосил бўлишининг сабаблари сифатида бир сўз бошқа сўзга нисбатан сўзловчининг ифода мақсадига кўпроқ мос ва мувофиқ бўлганлиги учун биринчиси ўрнида иккинчиси қўлланилиши ҳамда бирор денотатнинг ифодаловчиси бўлмаганлиги сабабли маълум бир сўз бошқа денотатни ҳам ифодалаш учун қўлланилиши каби омилларни кўрсатадилар³⁵. *Бурун* сўзи «инсоннинг тана аъзоси», «хид билиш органи», «юздан ташқарига туртиб чиққан қисм» каби семаларга эга бўлиб, бу сўз *тағ бурни* (тоғ бурни) бирикмаси таркибида қўлланганда унинг учинчи, «юздан ташқарига туртиб чиққан қисм» семаси ҳосила маъно учун асос бўлган, яъни бунда шакл асосидаги ном кўчишини кузатамиз. Бу сўз бирор денотатнинг ифодаловчиси бўлмаганлиги сабабли маълум бир сўз бошқа денотатни ҳам ифодалаш учун қўлланилишига мисолдир. Чунки авваллари тоғдан ташқарига туртиб чиққан қисм учун алоҳида ном бўлмаган ва у ташқи ўхшашлик асосида инсон тана аъзоси номи билан аталган. Кейинчалик эса бош ва ҳосила маъно омонимик муносабат касб этган.

В.А.Маслова лингвокультурологик бирликлар (лингвокультурема) сифатида тилдаги метафораларни ҳам кўрсатади³⁶. Дарҳақиқат, метафораларнинг вокеланиши нафақат лингвистик, балки тил соҳибларининг ижтимоий турмуш тарзи, дунёқараши, ҳайвонот ва наботот олами билан

³³ Исмаилов Ф. Туркий тиллар фразеологизмларида маданият кодларининг лисоний мақоми. Материалы III форума гуманитарных наук «Великая степь». –Астана, 2018. –Б.305.

³⁴ Кондратьева О. Метафора как лингвокультурный феномен// <https://cyberleninka.ru/article/n/metafora-kak-lingvokulturnyy-fenomen>. Дата обращения: 16.01.2021.

³⁵ Sayfullayeva R. va boshqalar. Hozirgi o'zbek adabiy tili. –Toshkent: Fan va texnologiya, 2009. –Б.109.

³⁶ Маслова В.А. Лингвокультурология. –М.: Академия, 2001. –С.36.

ўзаро муносабати каби жиҳатлар билан алоқадор ходисадир. Масалан, қадимда туркийларнинг кўчманчиликка асосланган турмуш тарзи, уларнинг ҳаётида чорвачилик деҳқончилик, овчилик, хунармандчилик каби соҳаларнинг асосий фаолият тури эканлиги метафораларнинг ҳам шу асосда яратилишига сабаб бўлган. Кейинчалик эса инсонлар ҳаёт тарзининг ўзгариши тил луғат фондига ҳам ўз таъсирини ўтказган.

Зоонимларга оид апеллятив лексиканинг метафорик асосда кўчирилиши орқали сўзловчининг нутқ субъектига бўлган ижобий ёки салбий муносабати ифодаланади. Маҳмуд Кошғарий «ўғил» маъносида *böri* (бўри), «қиз» маъносида *تلكو* *milkü* (тулки) сўзи қўлланиши ҳақида маълумот беради: «*تلكو* *milkü* (тулки) сўзи билан қиз боладан киноя қилинади. Бирон хотин тукқанда доядан *milküмү тугдi азу бöримү* – тулки туғдими ёки бўрими деб сўралади, яъни қизми ёки ўғилми демакдир. Қизлар алдоқчи ҳамда ялинчок бўлганлари учун тулкига, ўғил болалар улардаги ботирликка асосан бўрига ўхшатилади» (I,404). Дарҳақиқат, хайвон номларини англлатувчи *тулки*, *бўри* сўзлари метафорик қўллаш туфайли «қиз бола» ва «ўғил бола» маъносини англлатган. Бундай қўлланишнинг ҳам ўз лингвокультурологик асослари бор. «Авесто» ва юнон масалчилигида бўри ёвузлик, зўравонликнинг, кўй ожизликнинг рамзи сифатида кўрсатилган бўлса, «Култегин» ёдномасида бўри кучлилик, ботирликнинг белгиси сифатида тасаввур этилган. Бу ўринда бўрига ижобий нисбат берилишининг ҳам маълум ижтимоий асослари мавжуд. Чунки қадимги туркий халқларнинг мифларида туркларнинг Ашина уруғи бўридан тарқалган. Зотан, «Ўғузнома»да бўри енгилмас кучнинг мажози сифатида берилган³⁷. Бўри туркий қавмларнинг этник жиҳатдан маънавий ҳаётига раҳнамо ҳисобланган³⁸. Демак, туркийлар ўғил болаларни бўри деб атаганларида уларнинг бўридек кучли, ботир бўлишини орзу қилганларини кўришимиз мумкин.

Қазуңуқ сўзи «қозик» маъносини англлатган. Маҳмуд Кошғарий берган изоҳга кўра, Қутб юлдузини *Тэмүр қазуңуқ* деб атаганларининг сабаби шундаки, осмон унинг устида айланади (III,254). Темир қозик юлдузи қутбга жуда яқин бўлганидан юлдузлар гўё унинг атрофида айлангандек ва бунда у кўзғалмай тургандек туюлади. Шу боис унга Темир қозик (Олтин қозик, Қутб юлдузи) деб ном берилган³⁹. Ерга қоқиш учун мўлжалланган ёки қоқилган, учи ўткир ёғоч ёки темир (ЎТИЛ, V, 323) буюм – қозик, асосан, қорамолларни боғлаш вазифасини бажаради. Қозикқа боғланган жониворлар ҳеч қаёққа кета олмай, ана шу қозик атрофида айланади. Хўжалик ҳаёти чорвачилик бўлган қадимги туркийлар Қутб юлдузининг юлдузлар гўё унинг атрофида айлангандек ва бунда у кўзғалмай тургандек туюладиган ҳолатини чорва

³⁷ Мирзохидова Л. XI–XII асрлар туркий адабиётида мажозий тасвир бадиияти. Филол. фан. бўйича фалсафа д-ри (PhD) ... дисс. автореф. – Самарқанд, 2018. – Б. 13.

³⁸ Ziyouz/uz/ilm –vafan/tarix/qozoqboy –mahmudov –turkiy –bayroqlar –ramzi. Murojaat etilgan sana: 16.01.2021.

³⁹ Qomus.info >Т харфи>Темир қозик. Мурожаат этилган сана: 22.09.2020.

молларининг қозик атрофида айланиши ҳолатига ўхшатганлар. Темир қозик юлдузининг номи ана шу ўхшатиш маҳсули сифатида юзага келган.

Маҳмуд Кошғарий *أثعاق* *атғақ* сўзини изоҳлар экан, унинг уч маънода қўлланилишини таъкидлайди: «атғақ – қоринда сарик сув йиғилиш касаллиги, қуланж. Сарик рангдаги бир турли ўсимликка ҳам *атғақ* дейдилар. Қайғудан ранги сарғайганларга ҳам *атғақ* дейилади» (I, 97). Бизнингча, бу сўзнинг биринчи маъноси «сарик рангдаги бир турли ўсимлик»дир. *Атғақ* сўзининг кейинги маънолари сўз таркибида мавжуд бўлган «сарик ранг» семаси асосида ҳосил қилинган. Ўсимлик таркибида мавжуд бўлган «сарик ранг» қуланж касаллиги туфайли қоринда тўпланадиган сувнинг ранги билан бир хил бўлганлиги учун касаллик ҳам ўсимлик номи билан аталган. Ёки инсоннинг бирор нарсадан қайғуриши натижасида ҳам унинг ранги сарғайиши мумкин. Бу эса ўсимлик номини англатувчи *атғақ* сўзининг яна бир қўчма маъноси юзага чиқишига сабаб бўлган.

Тўртинчи бобнинг учинчи фасли «Сўз маъносининг метонимия асосида кўчиши» деб номланган. Метонимияни ўрганиш икки минг йилдан кўпроқ тарихга эга ва унинг тадқиқи анъанавий риторик тадқиқотлардан замонавий когнитив йўналишларгача ривожланди. Метонимияга когнитив қарашлар анъанавий қарашлардан фарқ қилади. Бунда метонимияга концептуал ходиса сифатида қаралади, у инсонларнинг дунёни англаш, тилни бойитиш воситаси ҳамда кундалик ҳаётида қўлланиладиган фикрлаш туридир⁴⁰. И.А.Солодилова узоқ вақтлар мобайнида лингвистик тадқиқотларда метонимия метафорага ўрин бўшатиб, сояда қолиб кетганлиги ва бунинг мутлақо асоссизлигини таъкидлайди: «Метонимик жараёнлар ва ходисалар метафорик жараёнлардан кам эмас, балки тил ва тафаккур учун аҳамиятлироқдир, чунки метонимияга хос алоқадорлик муносабатлари когнитив-семантик тузилмаларда метафорага қараганда анча чуқурроқ илдиз отган»⁴¹. Икки нарса, ходисанинг ўзаро боғлиқлигини тақозо этувчи метонимиянинг вужудга келиши тил соҳибларидан чуқур фикрий аниқлик, мулоҳазакорликни талаб этади. *أُنْ* *ун* сўзининг «донни тегирмонда тортиш йўли билан олинадиган кукунсимон озуқа» ва «хамир» (I,199); *تَرْغُو* *тэргў* сўзининг «мато, дастурхон» ва «турли овқатлар билан тўла дастурхон» (I,287), *جَمِيْق* *jamīq* сўзининг «уйку» ва «ухлайдиган жой», (III,12), *بُشُوغ* *бoшyғ* сўзининг «ижозат қоғози» ва «тухфа» (I,249), *أَشُو* *ашу* сўзининг «қизил тупроқ» ва «қизил кесак» (I,78), *قُيْقَا* *қујқа* сўзининг «тери» ва «пўстин» (III,119), *تَغِيْن* *тэгиң* сўзининг «сувсар» ва «сувсар мўйнаси» (III,245) маъноларида қўлланилиши метонимияга мисолдир.

⁴⁰ Jialing Guan. The Cognitive Nature of Metonymy and Its Implications for English Vocabulary Teaching// English Language Teaching. Vol. 2, No. 4. P.179.

⁴¹ Солодилова И. А. Метонимия: попытка описания и моделирования. <https://cyberleninka.ru/article/n/metoniimiya-popytki-opisaniya-i-modelirovaniya>. Дата обращения: 04.02.2021.

Тўртинчи бобнинг тўртинчи фасли «Лисоний бирликнинг маъно тузилишида синекдоха ва вазифадошликнинг ўрни» деб номланган. Синекдохада бир нарсанинг номи сифатида унга хос бирор қисмнинг номи ишлатилади (қисм орқали бутун англашилади) ёки аксинча, бутун номи қисм номи ўрнида қўлланади. «Девон»да *Этлі тіріңалі эзірмас – эт ва тирноқ айрилмас* мақоли берилган. Бу мақол *Эт тирноқдан айрилмас* тарзида тушунилади. Лекин, тарихий далиларга асосланиладиган бўлса, у *эт ва тирноқ айрилмас* тарзида бўлиши керак. Чунки уюшиқ бўлақларнинг ҳар бири таркибида такрорланиб қўлланадиган ... *li ... li* кўшимчаси тарихан ҳозирги ўзбек тилидаги *ва* боғловчисининг вазифасини бажарган. Бу мақолда *эт ва тирноқ* сўзлари орқали, яъни қисм орқали бутун (шахс маъноси) ифодаланган.

Тўртинчи бобнинг бешинчи фасли «Энантисемиянинг воқеланиши» деб номланган. Сўз ҳосил бўлиши ва янгиланишида унинг мазмуний-маъновий силжиши сезиларли аҳамият касб этади. Сўз маъносидаги силжишлар, шубҳасиз, уларнинг узоқ вақт давомидаги эволюцион ривожланишининг натижаси ҳисобланиб, бунда улар шу қадар аҳамиятли бўладики, баъзан мазмун ўзига қарама-қарши келувчи маънони англата бошлайди ва лексема янги маъноси билан ўзига ўзи зид (антоним) бўлиб қолади⁴². Маъно тараққиёти натижасида лисоний бирликда икки ва ундан ортиқ маънонинг ифодаланиши полисемияни юзага келтиради. Бу ходиса тилшуносликда энантисемия деб номланади⁴³. Эски туркий тилда қўлланган шундай сўзлар борки, улар икки хил матнда қарама-қарши маъноларни англатган. Кўп ўринларда Махмуд Кошғарий қарама-қарши маънода қўлланадиган сўзларни алоҳида таъкидлаб ўтади. Шундай сўзлардан бири *سُجِكْ* *сўчик* сўзидир. Бу сўзнинг «ичиладиган ширин шарбат» ҳамда «шароб, мусаллас, май» маънолари (I,274) номинатив лисоний энантисемияга мисолдир. Худди шунингдек, *چاغِر* *чағир* сўзи ҳам «шарбат» маъносида ва «ичкилик, май» маъносида қўлланган (I, 243).

ХУЛОСА

1. Махмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асари қомусий луғат сифатида тилшунослик, хусусан, туркийшуносликнинг ривожланиши учун хизмат қилувчи нодир манбалардандир. Луғатда қорахонийлар даврида истеъмолда бўлган лексемалар изоҳланган, диалектал хусусиятлар ёритилган, туркий халқлар яшовчи ҳудудларнинг лингвистик харитаси орқали Махмуд Кошғарий ареал тилшуносликка асос солган.

⁴² Эгамова Ш. Алишер Навоий асарлари тилидаги қадимги туркий лексика тадқиқи (структур-грамматик, функционал-семантик аспектларда). Филол. фан. ном. ...дисс. автореф. –Тошкент, 2007. –Б.18.

⁴³ Одилов Ё. Ўзбек тилида энантисемия. Филол. фан. доктори дисс. автореф. –Тошкент, 2016.

2. «Девон» жаҳон туркийшунослигида кенг ўрганилган. Немис, инглиз, рус, турк, озарбайжон, бошқирд, қирғиз, қозоқ, татар тилшунослигида амалга оширилган тадқиқотларда «Девон» атрофлича тадқиқ этилган. Ўзбек тилшунослигида амалга оширилган ишлар салмоғи ҳам юқори бўлиб, уларда асарнинг турли хусусиятлари ёритилган. Ўн асрлик қадимий тарихга эга бу ноёб ёзма ёдгорлик хали ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган, жаҳон тилшунослари томонидан бу дурдона асарнинг лингвистик хусусиятларини янада кенгрок ўрганиш бугунги тилшуносликнинг муҳим масалаларидандир.

3. «Девону луғотит турк» асаридаги от лексемалар ҳозирги замон ўзбек тили лексиконига қиёслаб ўрганилганда эски туркий тилга оид сўзларнинг товуш тушиши, товуш алмашиниши, товуш ортиши, метатеза каби фонетик ҳодисаларга учраган ҳолда ҳозирги ўзбек тилида қўлланилаётганлиги кузатилади.

4. «Девону луғотит турк» орқали ҳозирги ўзбек тилида мавжуд сўзларнинг этимологияси, уларнинг асли қайси манбадан келиб чиққанлиги ҳақида муҳим маълумотлар олиш мумкин. «Девон»даги от лексемалар таҳлил қилинар экан, *парту, сандал, ўтўғ, кэрпич, қафтан, кэбит, жоғурт, ашја, қўшқ, ош* каби асл туркий сўзлар луғатларда бошқа тил материали сифатида берилаётгани аниқланди.

5. Тилларнинг ривожланиши жараёнида сўз семантикасида ҳам ўзгаришлар бўлиши табиий ҳолдир. «Девон»да келтирилган от лексемалар таҳлили орқали эски туркий тилда истеъмолда бўлган баъзи сўзларнинг ҳозирги замон ўзбек тилида маълум жиҳатдан семантик ўзгаришлар (маъно кенгайиши, маъно торайиши, қарама-қарши маъно англатиши)га учраган ҳолда қўлланилиши аниқланди.

6. «Девон»даги от лексемаларнинг квантитатив таҳлили шуни кўрсатадики, луғат жилдларига кирувчи жами 7688 та сўз (луғат мақоласи сифатида келтирилган лексик бирликлар) туркумларга ажратилганда от лексемалар сон жиҳатдан феъллар (3615 та) дан кейин иккинчи ўринда (3470 та) туради. От лексемалар маъновий гуруҳларининг статистик таҳлилига кўра, нарса-буюм отлари (жами 594 та) фаол лексик қатламни ташкил этади.

7. «Девон»да келтирилган от туркумига оид сўзларнинг лексик - семантик гуруҳлари Маҳмуд Кошғарий яшаган давр тили билан бир қаторда, туркий уруғ ва халқларнинг яшаш тарзи, маданияти, урф-одатлари, қадриятларини ҳам ифода этади.

8. «Девон»да от лексемаларнинг антропонимлар, топонимлар, локал лексемалар, темпорал лексемалар, кийим номлари, глуттонимлар, инсон тана аъзолари номлари (соматизмлар), тиббий истилоҳлар, ўсимлик номлари (фитонимлар), ҳайвон, қуш ва паррандалар номлари (зоонимлар) каби маъновий гуруҳлари мавжуд ва бу гуруҳларнинг ҳар бири ўз ичида яна кичик лексик-семантик гуруҳларга ажралади.

9. Луғатда қўлланган от лексемалар орасида ҳам гипо-гиперонимик, партонимик, градуонимик ва функционимик муносабатлар амал қилади.

10. Маҳмуд Кошғарий асарида лексикология соҳасининг муҳим масалаларидан бўлган шаклдош сўзлар, маънодош сўзлар, зид маъноли сўзлар каби масалалар бўйича ҳам муҳим маълумотлар беради.

11. Асарда лексик омонимлар шаклий ўхшаш бўлган бир неча сўз сифатида эътироф этилади. Шунинг учун ҳам бундай сўзлар алоҳида луғат мақоласи тарзида берилган ва изоҳланган. «Девон»да бир омонимфода остига иккитадан бештагача от туркумига хос омонимнинг бирлашувини кузатиш мумкин. Айни чоғда икки сўзнинг омонимлиги жуда катта миқдорни ташкил этади. Шу билан бирга, луғатда Маҳмуд Кошғарий омоним сифатида изоҳлаган, аслида кўпмаъноли бўлган сўзлар ҳам учрайди.

12. Эски туркий тилда қўлланган синонимларни тадқиқ этиш тилнинг тадрижий таракқиётини ўрганишда муҳим саналади ва фан учун катта илмий ва амалий аҳамият касб этади. От туркумига оид синоним сўзларни шахс ва нарса-ходиса денотатли синоним лексемалар тарзида таҳлил этиш бу ходисанинг назарий асосларини ёритишда муҳим ҳисобланади.

13. Эски туркий тилда нарса-ходисалар ўртасидаги зид маъно муносабатини ифодалашда антоним бирликлардан ҳам кенг фойдаланилган. Бундай бирликлар «Девон» лексикасида салмоқли ўрин тутади.

14. Метафора инсон тафаккури, ҳаёти, турмуши, маданияти билан боғлиқ ўта мураккаб, нозик ва кенг қамровли ходиса бўлиб, асарда қўлланган метадоралар қадимги давр кишиларининг фикрлаш қобилияти, ақл-заковати, маданиятини воқелантирувчи лингвокультурологик воситалардан саналади. «Девон»да отларга хос метадораларнинг соматик, зооморф, фитоморф, предметли, табиат-ландшафт коди асосида шаклланган турлари кенг учрайди.

15. Метонимик кўчим ҳам метафора сингари инсонларнинг кундалик турмуш тарзи ва фикрлаш тамойиллари билан боғланган. «Девон»да келтирилган метонимик кўчим намуналари ўша давр одамларининг маданий ҳаёти билан бир қаторда, уларнинг ақлий имкониятларини ҳам намоён этади. Чунки икки нарса ўртасидаги алоқадорликни кўра олиш, буни тилда ифодалаш ҳам мураккаб жараён дир.

16. Туркий тилларда синекдоха ва вазифадошлик ходисалари туфайли кўп маъноли сўзларнинг юзага келиши кенг тарқалган бўлиб, «Девон» лексикасида ҳам ўзига хос тарзда акс этган. Луғатда, шунингдек, бир сўзнинг ўзига қарама-қарши маънода қўлланиши, яъни энантиосемия ходисасига оид муҳим фактлар ҳам учрайди.

**ONE-TIME SCIENTIFIC COUNCIL ON THE BASIS OF
SCIENTIFIC COUNCIL FOR AWARDING
SCIENTIFIC DEGREES DSc.03/30.12.2019.Fil.05.02
AT FERGHANA STATE UNIVERSITY**

FERGHANA STATE UNIVERSITY

ROZIKOVA GULBAKHOR ZAYLOBIDINOVNA

**SEMANTIC, FUNCTIONAL AND STYLISTIC FEATURES OF NOUN
LEXEMES IN «DEVONU LUGOTIT TURK»**

10.00.05 – Language and literature of Asian and African nations

**ABSTRACT OF DOCTORAL DISSERTATION (DSc) ON
PHILOLOGICAL SCIENCES**

Ferghana - 2021

The theme of the doctoral thesis (DSc) was registered by the Supreme Attestation Commission under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan under B2020.2.DSc/Fil218.

The doctoral thesis has been conducted at Ferghana State University.

The abstract of the dissertation has been uploaded in three languages (Uzbek, Russian, English (resume)) to the website of Scientific Council (www.fdu.uz) and an Information-educational portal "ZiyoNet" (www.ziyo.net).

Scientific advisor:

Dadaboyev Hamidulla Aripovich,
Doctor of Philological Sciences, professor

Official opponents:

Abdushukurov Baxtiyor Boranovich,
Doctor of Philological Sciences, professor

Omonov Qudratillo Sharipovich,
Doctor of Philological Sciences, professor

Rustamiy Salimaxon Aliybeg kizi,
Doctor of Philological Sciences, associate professor

Leading organization:

Karshi state university

The (DSc) doctoral dissertation defence will be held on «14» 12 of 2021 at 14.00 in the meeting of the Scientific Council DSc.03/30.12.2019.Fil.05.02 at Fergana State University (Address: 19, Murabbiylar Str., Fergana, 150100. Tel: (0-3) 244-44-02; e-mail: fardu_info@umail.uz).

The dissertation is available in the Information Resource center of Fergana State University (registered under № 138). (Address: 19, Murabbiylar Str., Fergana, 150100. Tel: (0-3) 244-44-02; e-mail: fardu_info@umail.uz).

The abstract of the dissertation is distributed « » in 2021 year.
(Mailing report № 39 dated «3» 12 in 2021 year).

Sh.M. Iskandarova
Chairman of Scientific Council awarding scientific degrees, Doctor of Philological sciences, Professor

M. Zokirov
Secretary of Scientific Council awarding scientific degrees, Candidate of sciences, docent

M. Hakimov
Chairman of one-time Scientific Seminar at the Scientific Council awarding scientific degrees, Doctor of Philological sciences, Professor

INTRODUCTION (abstract of the doctoral dissertation (DSc))

The importance and essence of the dissertation topic. In world linguistics, the systematic proof of ancient written monuments, unique for Turkic languages, the transmission of the content and significance of historical-lexicographic sources to future generations is becoming more important than ever. One of the important tasks of world linguistics is to analyze the historical evolution of linguistic phenomena in synchronous and diachronic aspects, to identify synergistic laws of language history through the study of ancient written sources of languages in comparison with modern languages. In the practical solution of these problems, the creation of thematic and ideographic dictionaries also takes a special place in the lexicographic analysis of written sources, historical dictionaries, including “Devonu lugotit turk”.

In world linguistics, the diachronic approach to the issues of language, mind and culture serves as a fundamental basis for enlightening functional-semantic, cognitive and linguoculturological aspects of “Devonu lugotit turk”. Doubtless, theoretical issues of the problem can be proven by indicating the historical development of the lexemes used actively in modern Uzbek, analyzing semantic changes of the lexemes in relation with the language picture of the world, investigating cognitive processes on noun lexemes with help new scientific paradigms.

In Uzbek linguistics, the lexicographic features, lexical-semantic, morphological and syntactic aspects of Mahmud Kashgari’s “Devon”, created in such an important historical period as the transformation of Turkic languages from tribal languages to tribal associations, are widely studied. Today, as in all branches of science, a number of studies are being conducted in linguistics on the basis of this historical dictionary. After all, “... a comprehensive study of the samples of our historical and cultural heritage, the promotion of the invaluable contribution of our great scientists and thinkers to the development of world science and civilization, and on this basis, it is necessary to note as the urgent tasks such as to radically increase the efficiency of work aimed at fostering a spirit of devotion, especially, developing respect to the great spiritual heritage”⁴⁴ is the basis for linguistic investigation of this great work. Although there is a lot of research in world Turkic studies, especially in Uzbek linguistics on “Devonu lugotit turk” (in some places the form “Devon” was also used) of Mahmud Kashgari, the noun lexemes used in the work have not been studied in a monographic plan. The study of the vocabulary of the work on the basis of new directions of linguistics allows to form a full picture of the national-cultural, socio-political, economic life, customs, values of the Turkic peoples, the language picture of the world in the XI century.

⁴⁴ lex.uz/docs/3211987: Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 24 майдаги ПҚ-2995-сон «Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори. Мурожаат этилган сана: 30.03.2021.

This dissertation research serves to the implementation of the tasks set out in Decrees and Resolutions like PF No. 5850 “On measures to radically increase the prestige and status of the Uzbek language as the state language” on October 21, 2019; PF No. 6084 “On measures to further develop the Uzbek language and improve language policy in our country” on October 20, 2020; PF No. 6097 “On approval of the Concept of development of science until 2030” on October 29, 2020; PQ No. 2909 “On measures for further development of the higher education system” on April 20, 2017; PQ No. 3775 “On additional measures to improve the quality of education in higher education institutions and ensure their active participation in the ongoing comprehensive reforms in the country” on June 5, 2018; PQ No. 4779 “On the broad celebration of the thirtieth anniversary of the adoption of the Law of the Republic of Uzbekistan “On the State Language” on October 4, 2019; The Resolution of Cabinet of Ministers “On approving the Regulation of Department of Developing the State language” and other regulations related to this activity.

Correspondence of the research to the priorities of the development of science and technology of the republic. The dissertation was completed in accordance with the priorities of the development of science and technology of the republic I. “Formation of a system of innovative ideas and ways to implement them in the social, legal, economic, cultural, spiritual and educational development of an informed society and a democratic state”.

Analysis of foreign scientific sources on dissertation topic.⁴⁵ The life and work of Mahmud Kashgari, “Devonu lugotit turk”, educational, scientific and theoretical views of the author were investigated by the world’s major research centers and higher education institutions, including Brandis University, University of Chicago (USA), University of Breslau (formerly Germany, now Poland), University of Munich (Germany), Moscow State University named after M.V. Lomonosov, Ufa State University, Institute of Linguistic Research of the Russian Academy of Sciences, Institute of Oriental Manuscripts of the Russian Academy of Sciences (Russian Federation), Ankara University, Istanbul University (Turkey), Bashkir State Pedagogical University, Nasimi Institute of Linguistics under the Academy of Sciences of Azerbaijan (Azerbaijan), Pavlodar State University, Arkalyk State Pedagogical Institute (Kazakhstan), Kyrgyz National University, Bishkek State University, Osh State University (Kyrgyzstan), as well as Tashkent State University of Oriental Studies, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi, Institute of Uzbek Language, Literature and Folklore of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan and Samarkand State University (Uzbekistan).

⁴⁵ The analysis of foreign scientific research on the topic of the dissertation is taken from the following sources <http://en.wikipedia.org/>; <http://ru.wikipedia.org/>; <http://az.wikipedia.org/>; <http://www.jstor.org/>; <http://www.cyberleninka.ru/>; <http://www.dissercat.com/>; <http://books.google.co.uz/>; <https://tr.wikipedia.org/>; <https://www.turuz.com/>; <https://www.tdk.gov.tr/divanu-lugatit-turk/kasgarli-mahmud-ve-divanu-lugatit-turk/>

In world linguistics, the following scientific results have been obtained on Kashgari's work and "Devonu lugotit turk": the number of words on "Devon" was counted and the work was printed in an alphabetical order (Schlesische Friedrich-Wilhelms-Universität zu Breslau), word building issues in "Devonu lugotit turk" was investigated (Ludwig-Maximilians-Universität München), "Devonu lugotit turk" was translated into English and Mahmud Kashgari's views on Turkic nations and languages were summarized (University of Chicago), Mahmud Kashgari's views on areal linguistics were learned (Harvard Ukrainian Research Institute), the phonetic, lexical and grammatical features of "Devon" were investigated (Institute of Linguistic Research of Russian Academy of Sciences, Institute of Oriental Manuscripts of Russian Academy of Sciences), the life of Mahmud Kashgari and his linguistic views on Turkish languages were studied (İstanbul Üniversitesi, Ankara Üniversitesi), lexicographic features of "Devon" and its linguistic terms were studied, the dictionary was republished with some changes (Tashkent State University of Oriental Studies), the language features of the dictionary, historical, socio-political, economic, astronomical terms, genealogical units and zoonyms were described (Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi), language picture of the world in "Devon", lexical-semantic structures of the concepts of "man", "beauty", "health", "housing" were investigated (Samarkand State University).

In world linguistics, a number of scientific studies are being conducted on Mahmud Kashgari's "Devon", including in the following priority areas: the problem of differences between different editions, translations and manuscript of "Devon", the study of phonetic, lexical, grammatical features of the work in comparison with modern Turkic languages, the semantic features of lexical units in "Devonu lugotit turk", the reflection of the linguistic picture of the world in "Devon" and the study of linguoculturological aspects of the work.

The scope of study of the problem. A number of studies were conducted worldwide on the study of the language of Mahmud Kashgari's "Devonu lugotit turk". In the book of J.Khudoyberdiyev, published in 2011, the number of works created according to the dictionary is 1779⁴⁶. Particularly, the works of Western European and Russian scientists such as V.Radlov, G.Bergshtrasser, F.Hommel, V.V. Bartold, S.E.Malov, I.I.Umnyakov, A.Bombachi, R.Denkoff, J.Kelli, A.N.Kononov, I.V.Stebleva, T.A.Borovkova, S.Klyashtorniy, R. Ermers, Yu.A. Zuev, I. Havenshild are among such researches.

Serious research has been carried out in turkology on this work, as the work is in the center of attention of world linguists. Special mention should be made of the research of such scientists as B.Atalay, N. Osim, I.Hikmat, S.Bey, M. F. Koprulu, Z.V.Tugan, F.Birtek, M.Sh.Ulcutashir, A.Jafer oglu, Sechkin and Sarab Tugba Yurtachar, B.Choponzoda, P.K.Juze, J.Validov, S.Akhalli, S.K.Ibragimov,

⁴⁶ Look at this source: Xudoyberdiyev J. Mahmud Koshg'ariy hayoti va «Devonu lug'otit turk» bo'yicha yaratilgan asarlar ko'rsatkichi. –Toshkent: Akademiya nashri, 2011. –158 b.

I.S.Kharkovskiy, A.Eqeubay, H.S.Khojaev, R.Askar, H.Korogli, A.B.Khalidov, Z.Musabaeva, A.Erjilasun, P.Oruzbaeva, V.Maxpirov, A.Ragimov, P.Osmanaliev.

The researches of Uzbek linguists on “Devon” are devoted to the translation of the work⁴⁷, phonetic, lexical, morphological and syntactic features of the dictionary. The significant contribution of Uzbek linguists should be noted, including A. Fitrat, S. Mutallibov, E. Fozilov, K. Karimov, A. Rustamov, H. Hasanov, G. Abdurahmanov, H.Ne'matov, E.Umarov, H. Boltaboev, H. Dadaboev, K. Sodikov, B. Abdushukurov, S. Rustamiy, Z. Baynazarov⁴⁸ and others to the study of this encyclopedic work. However, research on “Devon” is not sufficient to explain the linguistic features of the work. The nature of the Old Turkic language can be fully understood by the results of historical-etymological, functional-semantic, stylistic, linguoculturological study of lexemes in the dictionary. The lack of special study of the lexicon of Mahmud Kashgari’s “Devonu lugotit turk”, particularly, noun lexemes in Uzbek linguistics, requires a monographic study of this topic.

⁴⁷ Махмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк). Таржимон ва нашрга тайёрловчи Муталлибов С.М. - Т.І. – Тошкент, 1960. – 499 б.; Махмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк). Таржимон ва нашрга тайёрловчи Муталлибов С.М. - Т.ІІ. – Тошкент, 1961. – 427 б.; Махмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк). Таржимон ва нашрга тайёрловчи Муталлибов С.М. - Т.ІІІ. – Тошкент, 1963. – 466 б.; Махмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғоти-т-турк) [3 жилдлик]. I жилд. Нашрга тайёрловчилар: А.Рустамов, Ҳ.Болтабоев. – Тошкент: MUMTOZ SO‘Z, 2016. – 388 б.; Махмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғоти-т-турк) [3 жилдлик]. II жилд. Нашрга тайёрловчилар: А.Рустамов, Ҳ.Болтабоев. – Тошкент: MUMTOZ SO‘Z, 2016. – 292 б.; Махмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғоти-т-турк) [3 жилдлик]. III жилд. Нашрга тайёрловчилар: А.Рустамов, Ҳ.Болтабоев. – Тошкент: MUMTOZ SO‘Z, 2016. – 308 б.; Махмуд Кашгарий. Дивану лугати-т-турк. Свод тюркских слов. Том 1. Перевод на русский язык с комментариями А. Рустами. – Ташкент: MUMTOZ SO‘Z, 2017; Махмуд Кошғарий. Девону луғати-т-турк [Туркий сўзлар девони]. Нашрга тайёрловчи: Қ.Содиқов. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2017.

⁴⁸ Фитрат. Энг эски турк адабиёти намуналари. Нашрга тайёрловчи: О.Ҳамроева. Масъул муҳаррир: Ҳ.Болтабоев. – Тошкент: MUMTOZ SO‘Z, 2008; Муталлибов С.М. XI аср ёзма ёдгорликлариди феъл категорияси. Тил тарихига доир материаллар. –Тошкент, 1955. – 79 б.; Муталлибов С.М. Морфология ва лексика тарихидан қисқача очерк (XI аср ёзма ёдгорликлари асосида). – Тошкент, 1959. –240 б.; Фазылов Э.И. Категория залога в узбекском языке в сравнительно-историческом освещении. Автореф.дисс. ...канд.филол.наук. –Ташкент, 1961. –16 б.; Ҳасанов Ҳ.Ҳ. Махмуд Кошғарий. –Тошкент, 1963. –83 б.; Абдурахмонов Ғ.А., Муталлибов С. Девону луғотит турк. Индекс-луғат. –Тошкент: Фан, 1967. – 543 б.; Абдурахмонов Ғ.А. Исследование по староузбекскому синтаксису (XI век). – Москва: Наука, 1967; Нигматов Х.Г. Морфология тюркского глагола по материалам словаря Махмуда Кашгарского. Автореф.дисс. ...канд.филол.наук. –Ленинград, 1970. –24 с.; Нигматов Х.Г. Морфология языка Восточнотюркских памятников XI-XII вв. Автореф.дисс. ...докт.филол.наук. – Баку, 1978; Нигматов Х.Г. Функциональная морфология тюркоязычных памятников XI-XII вв. –Ташкент: Фан, 1989. –192 с.; Дадабаев Х. Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI-XIV вв. – Ташкент: Ёзувчи, 1991; Абдушукуров Б.Б. XI-XIV аср туркий ёзма манбалар тилидаги зоонимлар: Филол.фан.номз. ...дисс. – Тошкент, 1998; Рустамий С. Махмуд Кошғарий луғатининг лексикографик хусусиятлари: Филол.фан.номз. ...дисс. – Тошкент 1998.; Рустамий С. «Девону луғати-т-турк»даги лингвистик атамалар. –Тошкент, 2006; Каримов Қ., Рустамов А. XI асрлар туркий ёзма ёдгорликлар изохли луғатининг тузилиши ҳақида. Ўзбек мумтоз адабиёти манбалари луғати. Илк туркий ёдгорликлар. –Тошкент: MUMTOZ SO‘Z, 2009. – Б. 3-21;Умаров Э. Новые данные о гласных «Ди:ва:ну луга:т ат-турк» Махмуда Кашгарского. II издание. –Ташкент, 2010; Дадабаев Х. «Девону луғотит турк»нинг тил хусусиятлари. –Тошкент, 2017. -132 б.; Байназаров З. Махмуд Кошғарийнинг «Девону луғати-т-турк» асарида ифодаланган оламнинг лисоний манзараси. Филол.фан.бўйича фалсафа д-ри (PhD) ... дисс.автореф. –Самарқанд, 2020. -44 б.

The relevance of the research to the research plans of the higher education institution where the dissertation was completed. The research of the dissertation was carried out in accordance with the plan of research work of the department of linguistics of Fergana state university in the direction of “Problems of the history of the Uzbek language”.

The aim of the research is to reveal the linguostatistical, historical-etymological, functional-semantic, semantic-stylistic and linguoculturological features of noun lexemes in Mahmud Kashgari’s “Devonu lugotit turk”.

The tasks of the research are the following:

summarize and analyze the research on the study of “Devonu lugotit turk” in the linguistic aspect, identify the problems of linguistic research in Kashgarian studies;

analyze lexemes interpreted in the dictionary by word groups and noun lexemes by their semantic nature linguostatistically;

to reveal the historical and etymological aspects of noun lexemes in the work;

comparison of noun lexemes with the vocabulary of modern Uzbek literary language and Uzbek dialects;

interpretation of the phenomena of expansion, narrowing and change of meaning within the framework of noun lexemes;

to reveal the historical development of noun lexemes by studying their thematic groups and to substantiate hyper-hyperonymic, paronymic, functional and graduonymic relations between lexical units;

description of specific stylistic features of noun lexemes according to the relationship of form and meaning identification of synonymous, homonymous and antonymic paradigms;

to enlighten the phenomena of metaphor, metonymy, synecdoche and enantiosemy within noun lexemes.

The object of the research is the supplemented and revised second edition of the “Devonu lugotit turk”⁴⁹, publications of “Devonu lugotit turk” by S.Mutallibov, K.Sadikov, A.Erjilasun and “Drevnetyurkskiy slovar” published in 1969 were successfully used in writing the dissertation.⁵⁰

The subject of the research is the semantic, functional and stylistic features of noun lexemes in Mahmud Kashgari’s “Devonu lugotit turk”.

The methods used in the research. Comparative-historical, descriptive, component analysis, contrastive, retrospective, lexicographic, linguocultural, sociolinguistic and linguostatistical analysis methods were used to cover the

⁴⁹ Махмуд ибн Хусайн ибн Муҳаммад Кошғарий Туркий сўзлар девони (Девону луғоти-т-турк). I-III. – Тошкент: MUMTOZ SO‘Z, 2016.

⁵⁰ Девону луғотит турк (Туркий сўзлар девони). I-III. Нашрга тайёрловчи С.Муталлибов. –Тошкент, 1960-1963; Махмуд Кошғарий. Девону луғати-т-турк [Туркий сўзлар девони]. Нашрга тайёрловчи: Қ.Содиқов. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2017; Kâşgarlı Mahmud. Dîvânü Lugâit-Türk. Hazırlayanlar A.Ercilasun – Z.Akkoynlu. – Ankara, 2018; Древнетюркский словарь. –Л.,1969.

research topic. The research was conducted mainly in the synchronous aspect, referring to the diachronic aspect where necessary.

The scientific novelty of the research is:

the researches on the linguistic features of “Devon” were summarized, the similarities and differences of the lexicon of “Devon” with the vocabulary of the ancient Turkic language, the old Uzbek literary language and the modern Uzbek literary language are enlightened;

the phenomena of expansion of meaning, narrowing of meaning, change of meaning, which occur in the semantics of noun lexemes, were proven on the basis of words as *jauu*, *oʻzil*, *jigim*, *kəjik*, *jilqı*, *cı̇ı̇p*, *qı̇ı̇p*, *əpük*, *alıqıu*, *köl*, *tağar*;

the role of language contacts of pure Turkic lexical units and derived words in 11th century vocabulary as well as their place in the development of language was revealed; while highlighting the historical and etymological features of the original Turkic words such as *парту*, *сандал*, *үтүг*, *кəpнıч*, *қафтан*, *кəбіт*, *joзурт*, *awja*, *күйук*, *ouu*, it was found that these lexemes are interpreted in dictionaries as materials of other language rather than Turkic;

8 of thematic groups out of 30, belonging to nouns, including onomastic units, lexemes of space and time, names of fabrics, clothing and ornaments, gluttonic lexicon, names of human body parts (somatism), medical terms, plant names, and names of animals and birds (zoonyms) were identified, the hyper-hyponymic, paronymic, graduonymic, and functionimic relations within the noun lexemes were investigated;

noun lexemes given in “Devon” belonging to the homonymous, synonymous, antonymic paradigms are determined, bases of historical formation of these units were revealed; solutions for disagreeing points on determining the position of lexical units, including homonyms and enclosed units were suggested; paradigmatic features of synonymic and antonymic rows of noun lexemes of different thematic groups were proven from lexical point of view;

it was proven on the fact that the phenomenon of polysemy in “Devon” occurs mainly in the context of semantic transfer methods such as metaphor, metonymy, synecdoche, and enantiosemia; metaphoric codes such as somatic, zoomorf, phytomorph, object, nature-landscape, and moral were determined as a way of cognizing the world from the Turkic point of view.

The practical results of the study are as follows:

it was scientifically-theoretically proven that the results of the historical-etymological, functional-semantic, semantic-stylistic and linguoculturological study of noun lexemes used in “Devonu lugotit turk” allow to interpret the events related to the history of language, to reveal the semantic development of lexemes, to determine the peculiarities of literary language formation and development;

it was shown that research materials can be used in linguistics for a deeper study of lexical-semantic, functional-stylistic, linguoculturological processes in historical lexicology, lexicography, terminology and cognitology;

it was proven that the ideographic dictionary based on the results of the research is an important source for students, researchers and specialists in the field of philology.

Validity of the research results depends on the consistency of the findings of the study with its methodology, the relevance of the problem in the field, the solution of new and important tasks, the theoretical basis of the interpretation of linguistic evidence, the implementation of research results.

Scientific and practical significance of the research results. The scientific significance of the research results is explained by the fact that the dissertation conclusions, containing the historical-etymological, functional-semantic, cognitive and linguoculturological investigation of “Devonu lugotit turk” serve to the development of Kashgarian studies to some extent.

The practical significance of the research results is explained by the usage of the dissertation materials in teaching subjects like history of the Uzbek language, semasiology, terminology, cognitive linguistics, linguoculturology, and in creating dissertations, monographs, textbooks and manuals, etymological and thesaurus dictionaries.

The implementation of research results. Theoretical suggestions, practical recommendations and conclusions of the study are applied to:

the scientific results of the dissertation on formation of nouns, differences on defining the words *jauu*, *oʻzil*, *jizim*, *kəjik*, *jilқи*, *cigir*, *қicir*, *эрук*, *алқилу*, *köl*, *mazap* in different dictionaries were used in the fundamental research FA-F1-G003 “Functional word formation in the modern Karakalpak language” conducted by the Karakalpak Research Institute of Humanities of the Karakalpak branch of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan in 2012-2016 (Reference No. 17-01 / 206 of Karakalpakstan branch of Academy of Sciences of Uzbekistan dated on August 30, 2021). As a result, the dissertation materials helped to draw reasonable and systematic conclusions in defining the diachronic and synchronous aspects of Turkic languages, in particular Uzbek and Karakalpak, in covering the history and development of languages, comparative study of similarities and differences between the lexicon of ancient Turkic and Old Turkic.

the theoretical conclusions of the study on the phenomena of metaphor, metonymy, synecdoche and enantiosemia, results of findings on somatic, zoomorph, phytomorph, object, nature-landscape, moral codes of metaphors were used in the preparation of the textbook “Matn tilshunosligi” (“Text Linguistics”) (Permit No. 237-317 in accordance with the order of the Ministry of higher and secondary specialized education dated on May 31, 2021 No. 237). As a result, the conclusions served to enrich the materials of the textbook on the basis of scientific evidence;

the importance of the work “Devonu lugotit turk” in the formation of comparative-historical linguistics, stylistic conclusions on lexical units, functional and semantic features of lexemes, theoretical conclusions on hypo-hyperonymic, paronymic, graduonymic and functional relations of the dissertation were used to

prepare the textbook “Pragmalingvistika asoslari” (“Bases of pragmalinguistics”) (Permit No. 418-045 in accordance with the order of the Ministry of higher and secondary specialized education dated August 14, 2020 No. 418). As a result, the topics of this textbook “Comparative-historical, system-structural and anthropocentric scientific paradigms of linguistics”, “Lexopragmatics”, “Pragmasemantic features of proper nouns and pronouns”, “Pragmatics, semantics, stylistics” were theoretically upgraded;

the conclusions of the linguostatistical, historical-etymological, functional-semantic, semantic-stylistic and linguoculturological analysis of noun lexemes in “Devonu lugotit turk” were used in the preparation and publication of the monograph “Problems of social ecology”, prepared in the framework of the fundamental project No. 57 “Problems of Social Ecology” (Reference of the khokimiyat of Fergana region No. 06-06 / 5856 dated on September 16, 2021). As a result, the comments on the socio-environmental concepts used in Devon served to solve the problems within the project to some extent;

Lexical features of the national language of the XI century, as well as the study of functional-semantic and linguoculturological aspects of the lexicon “Devon”, meaning development of words such as *jau*, *oʻzil*, *jigim*, *kəjik*, *jilqı*, *cığır*, *qıscır*, *əruk*, *alqış*, *köl*, *tağar*, and conclusions on historical-etymological features of pure Turkic words *partu*, *sandal*, *ütüg*, *kərnıç*, *qafıtan*, *kəbıt*, *jözurt*, *awja*, *küşik*, *ou* were used in the preparation of scripts for the programs “Qadriyat”, “Ma’naviyat sarchashmasi”, “Ziyo sari”, “Zamondosh”, “Adabiy muhit” and radio programs “Ma’naviyat – qalb ko‘zgusi”, “Ziyo maskanlarida” of the Fergana regional television and radio company (Reference of the Fergana regional television and radio company No. 12-01 / 121 of September 14, 2021). As a result, these programs and broadcasts have served to educate our compatriots, especially the younger generation, in the spirit of respect for the great scientific and spiritual heritage of our people, love for our native language in addition to increasing their scientific knowledge.

Approbation of the research results. The results of this research were discussed and approved at 9 international and 9 national scientific conferences as well as scientific seminars of the department.

Publication of the research results. A total of 32 scientific papers on the topic of the dissertation were published, including 1 monograph, 1 dictionary, 11 articles in scientific journals recommended by the Higher Attestation Commission under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan for publication of the main scientific results of doctoral dissertations, 2 of which was published in foreign journals.

The structure and volume of the dissertation. The dissertation consists of an introduction, four main chapters, a conclusion, a list of references and appendices. The total volume of the dissertation is 285 pages.

GENERAL CONTENTS OF THE DISSERTATION

In the introductory part of the dissertation the importance and necessity of the research topic, its relevance to the priorities of science and technology, the level of study of the problem, the purpose, objectives, theoretical and practical significance of the research, object, subject, scientific novelty, introduction of research results, information on the reliability of research results, approbation of research results, publication of research results, structure and scope of the dissertation are given.

The first chapter of the dissertation is entitled **“Analysis of researches on “Devonu lugotit turk”**. The first part of the chapter is devoted to the study of “Devon” in world Turkic studies, and the history of the study of Mahmud Kashgari’s linguistic heritage and solved problems are defined in this part.

The second part of the first chapter of the dissertation, entitled “Study of the dictionary in Uzbek linguistics” discusses the study of “Devon” in Uzbek linguistics. Researchers such as S.Mutallibov, G.Abdurahmonov, A.Rustamov, B.Hasanov, E.Fozilov, H.Ne’matov, H.Boltaboyev, H.Dadaboyev, Q.Sodiqov, B.Abdushukurov, S.Rustamiy, Z.Baynazarov worked on linguistic investigation of “Devon”. Research on “Devon” in Uzbek linguistics includes translation and publication of the work, Mahmud Kashgari’s scientific potential, the importance of the dictionary, comparison of existing publications and translations, critical evaluation, coverage of lexicographic features of the work, study of linguistic features of Devon, etymological interpretation of words, dialectological study of Turkic languages and Devon, linguocultural features of the work, its study in relation to the language picture of the world, enlightening stylistic views of the lexicographer and analysis of proverbs used in “Devon”. Although Mahmud Kashgari’s “Devonu lugotit turk” was extensively studied in Turkology and Uzbek linguistics, the semantic, functional, stylistic and linguoculturological aspects of noun lexemes have not been studied.

The third paragraph of the first chapter, entitled “Devonu lugotit turk” and modern Uzbek literary language and dialects”, deals with the problems of lexemes of Old Turkic language used in modern Uzbek literary language and dialects. Changes in the life of a society are reflected, first of all, in its lexical layer. As a result, some words in languages may become obsolete, obsolescent, or replaced with new ones. The study of such semantic changes allows us to draw important conclusions about the history of languages, their gradual development. Indeed, as H. Dadaboev noted, “It is impossible to think about the static state of the modern Uzbek literary language without understanding the ancient monuments, which accurately reflect the dynamics of formation and development of the Turkic (Uzbek) language, the linguistic features, various phonetic-phonological,

morpheme-morphological, lexical-semantic and syntactic processes reflected in them”⁵¹.

“Devonu lugotit turk” provides important information about the etymology of words in the modern Uzbek language and their origin. For example, in “Devon”, *jau* means “grass” (II, 75), “greens” (III, 109), “tears” (II, 150), “fresh”, *jau-juu* means “vegetable”, *jauarði* means “became green” (III, 47) and *jauладì* “ate green grass” (III, 208) are used, and these words are lexemes originally associated with the word *jau*, which means “grass, green”. In modern Uzbek, the word *ëu*, meaning “tears” (III, 108), forms a homonymous relationship with the word *ëu*, meaning “year, life”. B.Isabekov writes about the word *jau*: ... The word *ëu* (young) was a polysemantic word in the language of that time. But it has come to us, basically, in the first sense. The third meaning has changed a bit: a young child has a new meaning in life. At the same time, the word is loaded with the meaning of how old you are: *яшадì – узоқ умр кўрди* (lived - long lived) is derived from the word *ëu* in this sense. This is an issue that requires linguists to pay special attention to the meaning of words⁵². In the “Explanatory dictionary of the Uzbek language” the word “*ëu*” is used as a polysemantic word “noun. The total number of years lived from birth; life expectancy”, “stage, period, lifespan in human or animal life”, “year”, adj. “not old, young”, adj. figurative meaning “inexperienced”, “newly established, newly formed” (O‘TIL, II, 52). When we say *Наврўз яшарми ва янгилашти фасли* (Navruz is a season of rejuvenation and renewal), it means that nature turns green in spring and new grasses sprout. Hence, the word *яшармоқ* in the sentence is the same as the verb *jauarði* meaning “became green” derived from the ancient word *jau*. Reflecting on the etymology of the word *яшил*, which means “leaf color”, Sh. Rakhmatullaev writes: “This adjective is present in the ancient Turkic language and is derived from the verb *йа:ш-*, which means “to have the color of a leaf”, with the suffix *-(ы)л* (ESTYa, IV, 164), and later the length sign of a vowel *a*: is lost (PDP, 386 ; Devon, III, 26; DS, 246); In Uzbek, the vowel *a* is replaced by the vowel *ä*, and the hardness of the vowel *ы* is lost: *йа:ш- + ыл = йа:шыл > йашыл > йäшил* (O‘TEL, I, 147). Louis Bazén investigated in detail about the word *jau*. According to him, ancient Turkic *йäš* is not separated in the dictionary. It also meant moisture (*йäš* “wet” and *йäš* “tears”), young, i.e. the freshness of the trees (*йäš* “young, fresh grass”) and green (*йäš*-ил “green”). The etymology of this word was given by the historical work “Chu Shu” (“Chronicle of the Chu dynasty”), which describes the Mongol Turks (tu-kue), China’s closest neighbors, in 557-581. The following were written of Turks: “They knew about the annual cycle and counted the time on the green grass”. This meant that they did not have an astronomical calendar to make annual calculations. The ancient Turks believed that the appearance of new green grass in

⁵¹ Дадабоев Х. Кўхна обидалар сўз бойлигини атрофлича тадқиқ этиш – ўзбек тилшунослигининг долзарб масаласи // «Ўзбек тили тараққиёти ва халқаро ҳамкорлик масалалари» мавзусидаги халқаро илмий-амалий анжуман материаллари. – Тошкент, 2019. – Б.267

⁵² Look at this source: Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғоти-т-турк) [3 жилдлик]. 1-жилд. Нашрга тайёрловчилар: А.Рустамов, Ҳ.Болтабоев. – Тошкент: MUMTOZ SO‘Z, 2016. – Б.108-109.

nature was the coming of the new year. In short, human age is measured by the appearance of greenery. It was especially important in the care of sheep. The rhythm of reproduction is very stable among herbivores, lambs are born in early spring, when young grass appears. The survival of these animals depends on the emergence of spring greenery. It should be noted that newborn lambs and lambs that saw green grass for the first time were considered “one year old”. The two-year-old sheep thus reached the “third age”, i.e. the two-year-old sheep were considered three years old. When the Turks said “he has three green flags”, they meant “three years”. Therefore, the word *ūāš* does not mean the year of completion, but “at what age - how many *jauu*-newly sprouted grass did he see?”. Western peoples made a general mistake in translating the age indicated in Turkic. It was forgotten that one must remove one of the age numbers to determine the *ūāš* “years” of the West. For example, the age of a girl who is considered 12 years old in Turkic means 11 years old in French. However, the concept of “young, green” does not apply to the human years: children are born not only in spring, but in all seasons. So the question arises: how can the age of an unborn person be calculated during spring renewal? There is no definite information about this. In the calendars of the Turkic peoples, which are not yet under the influence of the outside world, the year began in the spring⁵³.

Analyzing the noun lexemes in “Devon”, it was found that the original Turkic words such as *парту*, *сандал*, *ўтўг*, *кэрпич*, *қафтан*, *кэбит*, *жоурт*, *авја*, *кўшук*, *ош* are given in dictionaries as materials of other languages. For example, the word *парту* is interpreted in Devon to mean “yaxtak, a one-story top coat, partuq” (I, 280). In DTS, the words *partu* // *bertü* are interpreted as “jacket” (DTS, 96). This lexeme is given in the “Explanatory dictionary of the Uzbek Language” as a word derived from German in the form of an *фартук* “apron” (O‘TIL, IV, 332). However, in the edition of “Devon” in 2016, those who prepared it for publication also say that the word *partuq* is also present in Sheikh Suleiman Bukhari’s dictionary, “like the word *partuq*, which we now use in gardening, work and eating”. In our opinion, the etymology of the word *fartuk* in modern Uzbek literary language is connected with the word *partuq*, which is a phonetically modified form.

In the ancient Turkic language, the word *qaftan* was used with the meaning “outer garment”: قَفْتَانُ *qaftan* - coat, outer garment (I, 291). The word *kofta* in modern Russian is derived from the word *kaftan* in ancient Turkic. In the “Explanatory dictionary of the Uzbek language”, the word *kofta* (Russian *kofta* - short shirt or cloak <German *kuft* - home clothes) is interpreted as “women’s short-sleeved dress, usually down to the waist” (O‘TIL, II, 414). Apparently, the authors of the dictionary hesitantly indicated the word as Russian or German. In fact, its roots can be traced back to the Turkic languages. In the DTS, the word

⁵³ Базен Л. Концепция возраста у древних тюркских народов // Зарубежная тюркология. Вып. I. Древние тюркские языки и литературы. –М., 1986. –С. 361-378.

kaftan is interpreted as “outer garment, robe, kaftan” (DTS, 405). In Navoi, the word *qaftan* is used in the sense explained by Mahmud Kashgari:

*Хирқа анинг жисмида қафтан бўлуб,
Қафтани тўн жисми анинг эсон бўлуб*⁵⁴.

Thus, the word *kofta* in modern Uzbek is a phonetically modified form of the word *qaftan* used in Old Turkic. There has been a narrowing in the semantics of the word, previously it was used in the sense of “coat, robe”, now it is used only in the sense of “women’s short-sleeved, usually waist-length dress”. M. Fasmer's dictionary states that the roots of the word *kaftan* belong to the Turkic, Azerbaijani, Crimean Tatar languages, and the word *кафтаничик* - tailor is derived from the Turkish word *kaftançy*⁵⁵.

Analyzing the noun lexemes in the dictionary, it was observed that, as a result of historical development, there have been processes of expansion and narrowing in the meaning of some words, and some words have changed semantically. In particular, the lexeme *кэжик* in the DTS has the meanings of “a pair of ungulates belonging to the deer” and “a wild animal in general” (DTS, 294). Mahmud Kashgari’s “Devon” also gives the meaning of this lexeme “everything that is actually wild”. But unlike DTS, Mahmud Kashgari further limits the scope of application of this lexeme, i.e. it emphasizes that it is not applied to any wild animal, but to *deer*, *argali* whose meat can be eaten. Hence, by the eleventh century, a narrowing of the meaning of the lexeme is observed. However, it is also acknowledged that the word is used in the meanings of “deer” (I, 213) and “mountain goat” (I, 393). It should be noted that the semantic meaning “wild” in the lexeme’s seme was the basis for its application to objects other than animals. In Devon, *кэжик сөгүм* is interpreted as a “wild tree”: “Everything is of two kinds: domestic and wild. The wild one is called *кэжик*” (III, 114). It is also shown that the lexeme *кэжик*, combined with the word *киши* (*кэжик киши*), means “one-legged animal in the form of a man believed to live in water”. According to Sh. Egamova, the seme “wild animal” is preserved in the monuments of the XIV century (Tarjumon, 14-2). As a result of the process of semantic narrowing of the polysemantic word in ancient Turkic and Old Turkic languages, in Navoi’s works, the word means “deer”⁵⁶.

So, in ancient times, the lexeme *кэжик* meant “animal”, “wild animal”, “deer, argali whose meat can be eaten”, “deer”, “mountain goat”, “everything that is wild”, “one-legged animal in the form of a man believed to live in water” is used in modern Uzbek literary language only in the sense of “the common name of a large group of mammals with horns, such as, argali, etc.” (O‘TIL, II, 364). In modern

⁵⁴ Look at this source: Махмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғоти-т-турк) [3 жилдлик]. 1-жилд. Нашрга тайёрловчилар: А.Рустамов, Ҳ.Болтабоев. – Тошкент: МУМТОЗ СО‘З, 2016. –Б.72.

⁵⁵ lexicography. online. Этимологический онлайн-словарь русского языка Макса Фасмера. Дата обращение: 28.04.2020.

⁵⁶ Эгамова Ш. Алишер Навоий асарлари тилидаги қадимги туркий лексика тадқиқи (структур-грамматик, функционал-семантик аспектларда). Филол.фан.номз. ...дисс.автореф. –Тошкент, 2007. –Б.18.

Uzbek, this lexeme is used in the compound word *kiyiko't*. *Kiyiko't* is a “perennial fragrant medicinal plant belonging to the mint family” (O‘TIL, II, 364).

The term “one-legged animal in the form of a man believed to live in water” is a mythological view of ancient myths. In the past the creation of myths about monsters like Gopatshoh, Minotavr, Centaur, Gavomard, Ganesh (India) is related to totemism, they were realized in close conditions. Sources say that there are some ideas about Gopatshoh that he is a shepherd who always sat on the water's edge and offered sacrifices to the gods whose birthplace was Khorezm, his symbol was described in the ring found from Amudarya treasure which is now kept in British museum, the cult of Gopatshoh is connected with sacrifice of water in Iranians⁵⁷.

In the dissertation the semantic changes that took place in the context of such lexemes as *jilqı, cıgır, kıcır, ırık, alqıu, amac, kıcak, yun, ırkak, kol, qıuılag, jıılag, tazar, ođıl* are also analyzed. Linguostatistical analysis of noun lexemes in “Devon” by word groups and semantic groups is performed. The results of the analysis are reflected in the appendices.

The content of the second chapter of the dissertation, entitled “**Functional-semantic features of noun lexemes in “Devonu lugotit turk”**” is described in 8 parts. The first section of the chapter, entitled “The paradigm of onomastic units”, discusses the anthroponyms and toponyms used in “Devon”. “Anthroponyms are related to human desires and activities, they reflect the needs and creativity of man, the name of man reflects the cultural, spiritual and ethnic views of ancient people, in general, the names are associated with socio-economic and cultural life of the people”⁵⁸. It is also evident in the anthroponyms used in “Devon”. The names expressed people’s dreams about children. It is known that in Turkic peoples such qualities as bravery, courage, invincibility are glorified, and these qualities are also reflected in the names. In particular, the anthroponym *Amıu* was based on the word *amıu* meaning “throw, shoot”, *Ymıu* was based on the word *ymıu* meaning “win in the game”, *Tumıu* was based on the word *tumıu* meaning “fight”, *Toqıu* was based on the word *toqıu* meaning “fight”, *Bulgaq* was based on the word *bulgaq* meaning “noise”, *Sunıu* was based on the word *sunıu* meaning “to strike, to drive away; to strike with a spear, to fight”. Apparently, these names were motivated by the parents’ intentions that their child would take part in the wars for the freedom of the country, confuse the enemy, and win the battle.

Written sources of the past of the Turkic people, including the Uzbek people, are characterized by being wealth in toponymic material⁵⁹. In Devon, too, place names form a very large macrosystem. The toponyms used in the book are classified according to their functional-nominative scale as follows: country, region, city, town, village, castle, fortress, pass, valley, gorge, peak, hill, pasture, garden. Also, the toponyms used in the dictionary can be grouped according to

⁵⁷ Look at this source: Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб (Қадимий давр ва ўрта асрлар маданий алоқалари). – Тошкент: Ўзбекистон, 1997. –Б.14.

⁵⁸ Бегматов Э. Антропонимлар – антропоцентриқ тадқиқ объекти // Ўзбек тили ва адабиёти. 2013. №3. –Б.37.

⁵⁹ Турдибеков М. Абулғози Баходирхоннинг «Шажарайи турк» асари ономастикаси. Филол.фан.номз. ...дисс.автореф. –Тошкент, 2001. –Б.14.

lexical and semantic features as follows: 1) ethnotoponyms formed on the basis of tribal names: *Јазма, Кіфчақ; Түрк; Ујзур*; 2) zootoponyms formed on the basis of animal and bird names: *Азіз, Қочңар баши, Таууиған өкүз, Қаиға буғра; Қарғализ*; 3) phytotoponyms formed on the basis of plant names: *Ақ тәрәк, Ала жіғач*; 4) geomorphological toponyms formed on the basis of landforms: such as *Қауақ арт, Бадал арт, Торіз арт* т.б.

The next section of the second chapter is entitled “Categorical signs of noun lexemes in space and time”. Lexemes which have the central seme “locality”, are also widely used in “Devonu lugotit turk”, they can be divided into groups such as local lexemes that represent human habitats, geographical objects, local lexemes connected with water, plants, birds, places where products are stored and made. In the language of Karahanids’ period, affixes such as *-лаз, -лік, -луқ* were also used. For example, *تۇرۇلاز* *турулаз* “living place” (I, 329), *قۇشلاز* *қиулаз* “the place of living in winter” (I, 308), *قۇشلىق* *қиулиқ* “house used in winter” (I, 314), *قۇشلق اى* *қонуқлуқ әу* “a house where parties are held, guest house” (I, 332) and etc.

In “Devonu lug'otit turk” lexemes meaning time were also widely used. In Turkic peoples, twelve years are named after twelve animals: *сичған јілі* - the year of the mouse, *يۇد јілі* - the year of the cow, *بارس јілі* - the year of the leopard, tiger, *تاقشغان јілі* *тақишған јілі* - the year of the rabbit, *ناك јілі* *нәк јілі* - the year of the crocodile, *јілан јілі* - the year of the snake, *јунд јілі* - the year of the horse, *қој јілі* - the year of the sheep, *بيجن јілі* *бијин јілі* - the year of the monkey, *тақағу јілі* - the year of the chicken », *im јілі* - the year of the dog, *тоңуз јілі* - the year of wild pig (I, 234). The Turks assume that there is a wisdom in each of these years: for example, if there is a year of the cow, there will be a lot of war, because the cow is an animal that fights with each other. As the year of the chicken enters, food increases, but anxiety in humans increases. Because the chicken’s food is grain, it crawls to find it and eat it. When the year of the crocodile enters, there will be plenty of rain and harvest because it lives in the water. As the year of the pig enters, there will be plenty of cold snow and intrigue. Similarly, they made a forecast every year. The Turks did not have the names of the seven days of the week, as the week became famous after Islam (I, 234-235). Nomadic and non-Muslim Turks call the months by four seasons. For example, *اوزلاق ай* *оғлақ ай*, *الغ* *улуғ оғлақ ай*, *الغ* *улуғ ай* (I, 235).

The third section of the second chapter is entitled “Names of fabrics, clothes, and ornaments”. Mahmud Kashgari’s “Devon” is also significant in that it provides information about the dress code of the Karakhanid people. K.Shoniyazov gives the following information about the garments of the Qarluqs, which were the mainstay of the Karakhanid state: “During the Qarluqs, the outer garments were made mainly of woolen fabrics. The clothes of the upper class (khagan, khan, bek, etc.) were often sewn from silk fabrics. Silk fabrics were imported from Movarounnahr and China through East Turkestan. Outerwear was compact, cut to fit the body, the waist was decorated with leather or a special (yarn, yarn mixed silk) woven belt was used. The common people often wore outer garments made of

woolen fabrics and tied their waists with a thin woven belt (edged yarn) made of woolen thread. In cold weather, people wore a woolen robe, a shawl and fur made of thin felt, warm trousers made of tanned leather (dambal), and so on. The shoes (boots) of the Turks were made of leather, the soles of which were not very thick (the seams were exposed) without being overturned (sewn from above), and the toes were turned upwards⁶⁰.

We analyzed the names of clothes used in the dictionary in the form of hat names, outerwear names, and shoe names. Clothing names can also be classified according to whether they are ready-made clothing or the basis for it, according to their seasonal characteristics, which social class and category of clothing they belong to, and which language is the unit of expression⁶¹.

Lexemes such as *بُزْكُ* *börk*, *اشُقُ* *ашуқ*, *سُقْلُق* *суwлуқ* // *суwлік* “salla” (II, 104) explained in the dictionary are the names of hats worn by men. The meaning “hat, sewn in the form of a cylinder made of leather” (O‘TIL, 1.417) was defined by the words *بُزْكُ* *börk* *bo‘rk*, hat (I, 236), *سُقْرَلَجُ* *суқарлај* *börk* a “long hat” (I, 326), *بُزْكُ* *قُتْرَمَا* *қотурма* *börk* “a return cap with a return both in front and behind”. (I,323) The word *суwлуқ* means a long, white cloth wrapped around the head of a praying man – “turban”.

The lexemes meaning worn by women are the following: *سَرَاغُوحُ* *saraguch* “something that is covered on the head, shawl” (I,321), *بُزْنُجُكُ* *bürünçük* “women’s shawl, worn on the forehead” (I,149; I,335); in one case “something that is covered on the head” (II,104); *دِيدِمُ* *diðim* “a diadem (hat with precious stones) worn in a wedding party” (I,267); *دِدَاكُ* *diðäk* “something that is used to cover herself when outside, paranji” (I,274) and others.

And there are some lexemes meaning the names of footwear. For example, *جُورْكَانْجُ* *paytava*” (II, 163), *يَزُوقُ* “paytava, something that is worn in order to keep mahsi new” (I,63); *اِشْكُ* *әтүк* in one place “boots” (I,64), in another “boots, mahsi” (I,159), *سَمْدَا* *samda* “sandals worn to feet” (in Chigils, I,281), *بُكْمُ* *бүкүм* *әтүк* // *مُكْمُ* *мүкүм*, *مُكْنُ* *мүкүн* “boots, mahsi worn by women” (I,266). The meaning “sewn from hard leather, mainly worn by the people of mountains” was verbalized by the words *چَارُوقُ* *چارуқ* (I,255) and *اِزْلِكُ* *izlik* (I,88).

Names of clothes are also important. The word *اِشْكُ* *әшүк* was defined as “outer clothing” (I,66). The word was derived from the verb *әшүдi* meaning “to cover”. This is a general word for all outer clothes. The meaning “made from leather with fur, long, hot outer winter cloth” (O‘TIL,III,330)was verbalized by different words. For example, the word *كُورْكَ* *körk* was defined as “fur” (I,237), according to the type leather, names of clothes were different. A coat made from white marten was called *اَزْ* *a:з* // *a:c* *аз* (I,72); a coat made from the leather of

⁶⁰ Look at this source: Абдулахатов Н ва бошқалар. Махмуд Қошғарийнинг “Девону луғотит турк” асаридаги лексик бирликлар тадқиқи. –Тошкент: Янги аср авлоди, 2013. –Б.40-41.

⁶¹ Умарова Н. Алишер Навоий асарларининг лисоний-концептуал тадқиқи. Филол.фан. доктори дисс. автореф. –Фарғона, 2021. –Б. 18.

sheep was called اِجْمَك *ičmäk* (I,87); a coat made from the leather of squirrel was called اِجْك *ičük* (I,64).

There is a special group for names of clothes used in wars in “Devon”. اَشَقُّ *aşuq* “iron hat” (I,63), يَرْقُ *jarıq* “iron shirt worn in wars” (zireh, III,12), كُبَا يَرْقُ *kübä jarıq* “iron shirt” (III,12), سَايُ يَرْقُ *saj jarıq* “armor” (III,108) can be examples for this group of lexemes.

The fourth section of the second chapter, entitled “Gluttonyc Lexemes”, analyzes the food names reflected in “Devon”. As man emerged, food is his daily need, the main means by which he struggles to survive. From the earliest stages of human evolution, the process of preparing and consuming food, which has become a physiological phenomenon that the individual encounters every day, occupies a certain linguistic “territory” in language. The concept of “food” has a special place in the language picture of the world of each nation⁶². Gluttonyc lexemes were analyzed by dividing them into semantic groups, such as general words defining names of food, names of food types, names of drinks, names of dairy products, names of meat products, names of sweets, words related to names of food. Names of food were defined separately in “Devon”: تَرْمَكُ *türmak* “meal prepared from meat and egg” (I, 315), يَعْ بَسَنُ // بَسَنُ *yuz basan* “meal eaten after burying someone”, اَغْلَاقُ *ugloq* “name of food”, بُلْغَمَا *bulğama* “meal that has no oil and no taste” (I,324), بُلْدُنِي *buldunı* “meal from milk with grapes or raisins” (in Kanjok, I,325), كُرْشَاكُ *kürşäk* “millet, name of food” (I,317), اَوْزُرِي *avzurı* “meal made of mixing the flours of wheat and barley”, مُنْ *mün* “soup; in Yagmos “soup with ugra” (I,231), تَيْرْمَاك-تَيْرْمَاك *türmäk-türmäk* “type of stuffed meal” (II,73), سَوَكْلُيْنِجُ *söklyñçü* “kebab” (II,206) and others.

In the early Turkic language, the names of the human body and internal organs, which form the basis of anatomical and physiological terms, were actively used as the oldest layer of linguistic vocabulary. This layer covers the whole set of anatomical concepts and also constitutes general concepts of medical terminology. In the part of the work entitled “Names of human body parts (somatisms)”, lexemes belonging to this group are analyzed into lexical-semantic groups according to which part of the human body they belong to.

The sixth section of the second chapter is entitled “Medical Terms”. Knowing his humanity, man followed the law of the “struggle for survival”: he searched for food, built a house, wanted to have children, worked tirelessly, aspired. Whether it is the whims of nature, carelessness, or some other reason, man has also fallen ill searched for a cure for his ailment. So, medicine, which is now at the peak of its development, has its own centuries-old history. This indicates that medical terms have been formed in the distant past and are now on the rise⁶³. It is expedient to study the lexemes of medicine used in Mahmud Kashgari’s “Devonu

⁶² Одилова Г. Хусусий дискурслар лингвомаданий талқинининг назарияси ва амалиёти (глюттоник дискурс мисолида). Филол.фан.д-ри (DSc) ...дисс. автореф. – Фарғона, 2020. –Б.14.

⁶³ Қосимов А. Тиббий терминлар изоҳли луғати. 4 жилдди. 1-жилд. –Тошкент: Абу Али ибн Сино номидаги тиббиёт нашриёти. 2003. –Б.3.

lugotit turk” into lexical-semantic groups such as names of persons, names of diseases, names of medical devices, names of things used in the treatment of diseases, names of medicines, names of medicinal plants.

The group of names of medical persons includes lexemes representing physicians, nurses, field staff, and sick patients. In the dictionary, the words *امجى* *эмчи* “healer” (II, 45), *отачи* (I, 299) and *атасагун* are used, which have the meaning of “doctor, healer”. In the text of “Kutadgu bilig” the word *otači* was also used in the sense of “doctor, healer”: *Ularda birisi otači turur, qamuy ig toyaqa bu emči erur.* (КБН, 4252; 157b5). This derivative is pure Turkish, formed by adding the suffix -či to the verb *ota* = “cure”. *Otači* is made on the basis of the word *ot* – “medicine”. The activity of the *otači* “doctor” is based on the treatment of the patient with medicinal herbs⁶⁴.

Names of sick people may contain the words like *اڭلىك* *iklik* “ill” (I,192), *سڭل* *cözal* “ill” (oghuz, II, 265), *تلاوا* *mälwä* “mad” (II,286), *قراغو* *qaragyu* “blind man” (II,297), *كشى جمارك* *jümäryk kīuī* “a man whose eyes are dim and tears flow from his eyes” (II,322).

Names of diseases: *كزك* *kəzik*, “fever, chills”, *بزيك* *bəzik* “fever, tremors, malaria” (I,259), *يۈتۈك* “diarrhea and vomiting” (I,64), *سارغ كزك* *sariğ kəzik* “yellow fever” (I,263), *انومي* “leprosy” (I,109), *ثماغو* *tumağyu* “influenza” (I,298), *قزلامق* *qızlamuq* “measles and rubella” (I,344) and others.

Medical instruments were called by the terms such as *ارققق* *arqacuy* “a hollow instrument similar to a sukurraja used to inject medicine into the mouth” (I,114), *يلىك* *bälik* “a spindle / bowel or rubber instrument used to check the depth of the wound” (II,259), *سوزغو* *sorğyu* “кортик [tool that is used to draw blood]” (I,285) and others.

Microgroup of the names of things used in the treatment of diseases consists of words such as *ارۇنداي* *urumday* “stone used to remove the harm of poison” (I,123), *كۆزلۈك // كۆزلۈك* *közlük // közlüdüryük* “woven from the tail of a horse, something that is when the eye is sore, windy, and in the light” (I,317), *توغريل* *toğril* “a vessel filled with meat and medicine” (in Kanjak, I,318).

Names of medicines: *ام* *эм* “cure, medicine” (I,45), *اڭت* *əgit* “a medicine applied to the face of children to protect them from wounds, as well as eye contact” (I,54); *ايرك* *ibrük* “a mixture of yogurt and milk; a medicine given to a person who is constipated by drinking kurtaba” (I,86); *چۇرنى* *çurni* “medicine for constipation made by turkish doctors” (I,290); *چىگنا* *çignä* “medicine for constipation” (яғмоча, I,290); *كەكۈش* *kəküsh* “a kind of treatment for swelling” (I,274); *زرنىخ* *zurnix* “a sulfur compound used in folk medicine for the shedding of body hair and the treatment of some small wounds” (I,84), *خسنى* *xasni* – “a licked medicine for the upbringing of children, imported from India” (I,290); *ارقى* *irwi* – “the name of an Indian medicine used in the treatment of the sick” (I,103) *أراغون*

⁶⁴ Холмурадова М. «Кутадғу билиг» лексикаси. Филол.фан. бўйича фалсафа д-ри (PhD) ...дисс.автореф. – Тошкент, 2019. –Б.15.

урағун – “the name of an Indian medicine used in the treatment of the sick” (I,110).

Names of medicinal plants: اكر اэгир – иғир // ийир “a plant used to treat abdominal pain” (I,56), اسرق اسرىқ // илрүк (in the language of the tribe uch) “incense; a medicinal plant used to treat wounds on the head of children or protect from evil eye” (I,85), جخشو чашуу “huzaz, plant used to treat eye pain” (I,284), تفغاج ياداسى тафғач јудаси “tree whose leaves are used as medicine, similar to the leaves of a lily of the valley” (I,302), اقلقو awilқу “a red fruit tree whose bark is used to treat eye pain” (I,322), تبلغاق тубулзақ “one of the medicinal plants” (I,330).

The seventh section of the second chapter is devoted to the study of plant names (phytonyms). Plants appear to be an integral part of the social life of the ancient Turks. They have made extensive use of plants as food, in the treatment of diseases, and as fodder for livestock. The “plant” integral semantic lexemes used in “Devon” are divided into lexical-semantic groups such as lexemes representing tree names, lexemes representing grass names, names of cereals, names of melons, names of vegetables, names of industrial crops.

The meaning of “seeds, eggs; grain; one grain and legume product; such a set of products, the sum” (O‘TIL, I, 642) was defined by бәнак (in arg‘u and some other languages) – эwin – таріє synonymic raw. The meaning of “an annual grain plant belonging to the family of corn and its fine grains” (O‘TIL, III, 682) is characterized by the lexeme таріє in modern Uzbek literary language. таріє in the Old Turkic language 1) in the meaning of “wheat” in most Turkic tribes; 2) in the sense of millet only in Oghuz; 3) used in the sense of “grain, seed”, as noted above. This phytonym therefore makes different synonymic raws with different words in each sense. When the word таріє is used in the Turkic tribes to mean “wheat”, it forms a synonymous line with the Oghuz word аиліқ, which has the same meaning. The word аилық is used in Uzbek dialects of Karakalpakstan to mean grain, it has variations like аштык in Kyrgyz and аилык in tatar. In the Uzbek literary language, аилық (food) is part of the inactive lexicon. However, it is actively used in Uzbek dialects in Karakalpakstan⁶⁵. In “Devon”, when the word таріє is used in the sense of millet, it is synonymous with the words فنانق қонақ and اكر јәгүр. The word اكر јәгүр means millet in Turkish, but the Oghuz do not know the word; when ياغ اكرى they say јағ өгүри, the Oghuz understood sesame seeds (I, 57). When the word таріє is used in the sense of “grain, seed”, it forms a synonymous series with the words бәнак and эwin. So, these synonymous lines can be expressed as follows: таріє – аиліқ; таріє – қонақ – јәгүр; таріє – бәнак – эwin.

The eighth section of the second chapter is entitled “Names of animals, birds and poultries (zoonyms) and their motivation”. The names of animals, birds and poultries that have lived in the language for thousands of years can be considered

⁶⁵ Ибрагимова З. Қорақалпоғистон ўзбек шевалари қишлоқ хўжалиғи лексикаси («Ўзбек диалектологияси» курсидан материаллар). –Тошкент, 2012. –Б.42.

as a unique factor that objectively reflects the way of life of the Turkic peoples. Animal names have different appearances in different regions in relation to human living conditions, and according to “Devonu lugotit turk” on the history and language of the Turkic peoples, we find a rich terminology of animal names related to the regions inhabited by Turks. It is obvious that determining the place of the terms defining animal names used in “Devon” and classifying them lexically and semantically as well as to explain the semantic relationship between these words “helps to enlighten systematic nature of the lexical layer”⁶⁶.

It is well known that when an objective being is called an object-phenomenon, certain aspects of that object-phenomenon serve as the basis for the name (word) and its meaning. This aspect, which is the basis for the meaning of the word, is called the “internal form”. For example, there is a bird called a *қизилиштон* (redhead). Since the lower part of its belly is red, this color served as the basis for the name of this bird and its meaning⁶⁷. In “Devon” this bird is given as *кӧти қизлақ*, the author emphasizes that its tail is red: *قزلاقى كӧти қизлақ*. Its tail is red (I, 314). We can see the phenomenon of euphemism in the transformation of an expression *кӧти қизлақ* in the form of *қизилиштон*. Because instead of a zoonym that is uncomfortable to say and hear, another alternative that is close to its meaning has been used. The seme “red”, which is the basis for naming, was preserved.

Hyper-hyperonymic, paronymic, graduonymic, functionalimic relations between the lexemes used in Devon were also studied in the dissertation. The lexemes *قۇلۇن* *қулун* “a one-year-old foal” (I, 271) - *мај* “a child of a horse less than two years old” (I, 152) - *سبب* *сиб* “a two-year-old foal” (I, 218) - *اوز اتم* *öz at* “a horse over four years old” (I, 52) also have a graduonymic connection. The above lexemes are graded mutually according to the seme “age difference”.

“The term *functionym* is understood to mean a series of words formed on the basis of denotations performing the same or similar function to each other. It is well known that the similarity or reciprocity in the activities of denotations is the basis for the lexical-semantic connection between the words that express their names⁶⁸. For example, the words *қиллич* “sword” (II, 163) and *сўңу* “spear” (II, 173) in the group of military terms are functionyms, because each of the denotations that these two words refer to is a military weapon. They serve to injure enemies.

The third chapter of the dissertation is entitled “**Types of noun lexemes in the dictionary according to the relationship of form and meaning**”. The first paragraph of this chapter deals with the “Presentation of figurative words in Devon”. Mahmud Kashgari in “Devonu lugotit turk” gave important information on such important issues in the field of lexicology as homonyms, synonyms, antonyms. In the dictionary, lexical homonyms were given as a few words that

⁶⁶ Собиров А. Ўзбек тилининг лексик сатҳини система сифатида тадқиқ этиш. Филол.фан. доктори дисс. автореф. Тошкент, 2005. -Б. 27.

⁶⁷ Бердиалиев А., Хидиров Р. Ҳозирги ўзбек адабий тили. -Хўжанд: Раҳим Жалил, 2013. -Б.15.

⁶⁸Сафарова Р. Лексик-семантик муносабатнинг турлари. -Тошкент: Ўқитувчи, 1996. -Б.21.

are similar in form. That is why such words are given and interpreted in the form of a separate dictionary article. In Mahmud Kashgari's "Devon" it is possible to observe the combination of two to five homolexes under one homoeexpression. There are a very large amount of homonymy of the two words in "Devon".

The sources of lexical homonyms in the language of the Karakhanid period were given in the dissertation: lexical homonyms formed as a result of phonetic changes of words, homonyms formed by derivation, homonyms formed as a result of word derivation from other languages, lexical homonyms formed as a result of semantic development of words. Phonetic variation of words is one of the sources of lexical homonyms. In fact, homonyms occur as a result of words with different pronunciations but different phonetic structures being pronounced the same. Mahmud Kashgari interprets the word *أُتْ om* (grass) in such ways as a plant; all kinds of grass, dry hay; medicine, cure; poison: *أُتْ om* I. Plant, grass: *om үндi* – grass grew. *om* II. all kinds of grass, hay that animals eat: *атқа om бәрәил* – give a horse grass [hay]; *أُتْ om* III. medicine, cure: *om ичим* – I drank medicine; *أُتْ om* IV. poison: *бәг аңар om бәрди* – bek poisoned him (I,43).

Historically, the word *om*, meaning "fire" has a completely different root. Mahmud Kashgari describes the origin of this word as *أُرتْ öpm: öpm* – "fire" (1.48). Therefore, when the dictionary shows the homonymous lines of the word *om*, the word *أُرتْ öpm* is not given. The peculiarity of Turkic languages is that it is not peculiar to the occurrence of a series of two consonants at the end of a word, with the exception of some suffixes. Such use causes certain inconveniences for the speech organs. Therefore, during the period of historical development, there was a drop in the word structure: *öpt* → *öt*. Later, as a result of the loss of the sign of softness of the sound *ö*, the word took the form of *om*, and this word formed a homonymous relationship with the word *om*, which means plant. The meaning of the word *om* as "medicine, cure; poison" is out of use today.

In the works of Alisher Navoi, the word "*om*" meaning "fire" is used in the forms of *үрт* and *үт*: *Кўзида сув валекин жонида үрт, Бўлуб ҳар сори боқмоқдин кўзи тўрт* ("Фарҳод ва Ширин"). Also, the verb *үртамоқ*, derived from the word *öpm* (*үрт*), is used in its literal sense ("to burn") and in a figurative sense ("to torment, oppress").⁶⁹

One of the most widely used homolexes in the language of the 11th century Turkic tribes, explained in Devon is the lexeme *көк*. Mahmud Kashgari shows the following meanings of this lexeme: *كُوكُ көк* I "sky"; *көк* II "blue colour"; *көк* III *Көнд көкі* "urban black" ("city circle" in Almaty edition) – "green trees in the city" (III, 89); *көк* IV "rope of a saddle"; *көк* V "original, vein, base" (II, 187). There are several proverbs containing the lexeme *көк*. For example: *Көккә сазурса, жүзгә түшүр* – if spits a sky, it falls on the face. In this proverb, the word *көк* means "sky". *Эр сөзи бир эзәр көкі үч* - man is determined, like rope of the saddle, as the saddle has three ropes, decrease or increase spoils both. In this

⁶⁹ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Тўрт томлик, III том. –Тошкент: Фан, 1984. –Б. 612-613.

proverb the word means “rope” (*əzär köki* – rope of a saddle). كۆك كۆردى كۈرۈپ يۈزۈپ كۆك كۆردى كۈرۈپ يۈزۈپ *kök kördi kÜRägü jaztı* – he saw the hardship and loaded the grass on his back (I,299). In this proverb *kök* means hardship. Moreover, when defining the word كۆك اچىلدى *اچىلدى*, there is given a sentence *kök اچىلدى* – the case has been opened, it has become clear on the basis of which it is clear that the word *kök* also means “work”. Mahmud Kashgari states that this expression also applies to fresh air (I,144). There is a proverb كۆك تۈمۈر كۈرۈپ تۇرماق *kök tämür kÜRü turmac* – blue iron does not stay without work in combination with *tämür* and it meant “a sharp tool made from iron, sword”. In the proverb *Kök kirsün, qizil çiqsun* (I,242) the word *kök* is the contracted form of a phrase *kök tämür*. Therefore, the lexeme كۆك *kök* meant the following meaning: *kök* I “sky”; *kök* II “blue colour”; *kök* III “urban black”: *kënd köki*; *kök* IV “hardship”; *kök* V “rope”; *kök* VI “work”; *kök* VII “root, base, ancestors”. In DTS, too, the word is given as a homonymous word and its eleven meanings are given (DTS, 312-313).

In dissertation, based on various dictionaries on this theme, the words *انكا* *öpkä* (I,103), *ارقا* *arqa*, *بیتک* *bitik* (I,258), *ارقىش* *arqış* (I,83), *بیتیک* *bitik* (I,315) which are actually polysemantic, but defined as homonymous in “Devon” were also paid attention.

The second paragraph of the third chapter is entitled “Synonyms as a means of indicating the richness of the Turkic languages”. In this chapter, noun lexemes of the person and object-event denotatives are analyzed.

In “Devon”, it is stated that the meaning of “wife, woman” is expressed by the lexeme *iülär* / *эиләр*, and that the original word *iüijlär* means “lady”, a word that is in the plural, but is also used in the singular. In the dictionary it is shown that the meaning of “wife” is expressed by the words *урагум*, *тиши*, *эвлүк*, *қатун*, *кіс*, *қазуз*, *охшағу*. Thus, the words *iülär* – *урагум* – *тиши* – *эвлүк* – *қатун* – *кіс* – *қазуз* – *охшағу* are mutually synonymous, and the words in this synonymous row differ in some semantics. For example, while the words *урагум*, *iülär*, *кіс* mean “any person of female gender”, in the words *эвлүк*, *қазуз* the seme of a “married woman” is clearly visible. The word *қатун* *qatun*, according to Mahmud Kashgari, meant the name of one of the daughters of Afrosiab. Sources say that the word originally meant “the spouse of a high-ranking man”; as a result of the development of meaning, it generally began to mean “a man’s spouse” and other meanings (O‘TEL, 1, 402). The word *أخشاغو* *охшағу* actually means “toy” and it was also applied to women (I, 110). H. Dadaboev in his research on the linguistic features of “Devon” paid special attention to synonyms. The scholar writes about the above synonymous row as follows: The meaning of “wife, housewife” in “Devon” is understood by lexemes that form the synonymous row of *эвчи* – *эвлүг* – *ииләр* – *тиши* – *урагум* – *қатун*. The first and second lexemes are derived from the word *эв* (*əw*), which means “house, apartment”, using the affixes *-chi* and *-lüg*. The *эвлиг* form of the second lexeme also had the same meaning. Yusuf Khas Hajib used the word in the sense of “possessor, master” (DTS, 190). In the language of Qisasi Rabguzi, *эвлүг* means “woman, wife”. The third lexeme applies

only to Devon. The form of *uuu* is found in Turfon texts, and the phonetic variation *uuulär* is found in the “Oltin yoruq” (DTS, 214-215). The lexeme *Tuuu* differs from other lexemes in the row that it is applied not only to the female people, but also to animals. This feature of the lexeme is preserved in the text of the old Turkic language sources of the XIV century. The etymology of the lexeme *Урағым* is still unknown (according to some scholars, the word is related to the Arabic *avrat* lexeme meaning “woman, wife”), which was originally recorded in “Devon”. The active use of this lexeme in the dictionary text indicates that it began to be used in the eleventh century. In the language of the monuments of the fourteenth century, the word became much more active. In the old Uzbek language, *урағым* has become archaic⁷⁰. The linguist includes the word *эгәмлик* in the above synonymous row, because it means “a person belonging to the female gender”. In our opinion, it is not. As mentioned above, the lexemes in the synonymous row *iulär – урағым – miui – эwlük – қатун – кіс – қазуз – охиағу* mean “any person of female gender”. *اَكْتَلِكْ قَرَبَشْنِ اِگَمْلِكْ قَرَابَاي* has a special meaning and defines “a servant who is commanded to serve the bride and groom on the wedding night”. The word was also applied to the bride herself and it is an example of a metonymy phenomenon. The differential meaning of the lexeme “*қатун*”, i.e. the “wife of the ruler, princess” distinguishes it from other lexemes in the series. In the ancient Turkic language monuments of the XII-XIV centuries, *қатун* was used in phonetic form of *хатун* and was widely used in the sense of “princess” and “woman”. Later, the lexeme *қатун // хатун* caused the above-mentioned synonyms to disappear from consumption⁷¹.

Denotative lexemes denoting household items, clothing and fabric names, food names, abstract lexemes, plant names (phytonyms), natural phenomena and body names, medical terms, military terms, lexemes meaning time, economic and public administration terms, names of human body parts (somatisms) were analyzed on the basis of synonymous rows.

The third paragraph of the third chapter is entitled “Expression of opposition by antonyms”. In antonymy, lexical meanings must contradict each other, i.e., antonymous lexemes must have a common, integral meaning as well as an opposite meaning. Antonymic groups are made up of two parts, whose members, the dominants, are contrasted with certain components of meaning. *يُقِىُّ اَلْتَوْنُ بَرِّ بَقْرَ* *Бар бақір жоқ алтун* - “All that is in the hand is as worthless as copper, and that which is not in the hand is as precious as gold” (I, 242). The words *бақір* ва *алтун* used in the proverb are mutually antonyms, and these two lexemes have the following common semantics: “chemical element”, “yellow”, “solid”, “currency”. The distinguishing meaning of these two lexemes appears in their value, i.e., gold has a seme of “precious”, while copper has a seme of “worthless”. It was these distinguishing meanings that formed the basis of their antonymic relationship.

Antonyms occur between different lexical meanings:

⁷⁰ Дадабоев Х. «Девону луғотит турк»нинг тил хусусиятлари. – Тошкент, 2017. –Б. 91.

⁷¹ Дадабоев Х. Ўша асар. –Б. 91.

1) among the primary (correct) meanings: *түн күнүнң қаршиси ол* - the night is the opposite of the day (I, 284);

2) among the derivative meanings: *أدْفَلْقُ* *удуқлуқ* “carelessness, ignorance” (I, 118) - *أذْغَلْقُ* *узғулуғ* “vigilance, sensitivity at work” (I, 118); *أشْفَلْقُ* *ушақлиқ* inexperienced at work (I, 118) - *أَلْغَلْقُ* *улуғлуқ* “old age, greatness” (I, 118);

3) between the original and derived meanings: *бақір* “copper” - *алтун* “gold”. Copper is the root word, gold is the derivative word. The word *Олтин* is derived from the ancient Turkish word *ал* (red) meaning “dice” (gold) and the Chinese word *тун* - copper, meaning “red copper”.⁷²

The fourth chapter of the dissertation is entitled “**Polysemantic properties of noun lexemes in “Devonu lugotit turk”**”. The first paragraph of this chapter is entitled “Theoretical foundations of the phenomenon of polysemy”. Polysemy is an internal, interconnected semantic relationship of different meanings expressed in the form of a linguistic unit as a semantic category. Regardless of the level of language, polysemy occurs under the influence of objective laws. As society develops, so does the language. The various economic, political, and social changes that have taken place in the life of society, of course, also have an effect on language. As a result of this influence, a formal image that exists in a language is adapted to express other new meanings. Such a relationship between the sign and its meaning leads to the phenomenon of polysemy: the sign acquires other meanings that are interrelated with the original main meaning. The result is an opportunity for the emergence and development of ambiguity. Moreover, language development is always commensurate with the pursuit of economy. There is a logical basis for this, of course: the source of the units specific to the content level of language is the external (objective) world, which is outside the language, extralinguistic in nature. They cannot be reduced. If it was possible for each unit specific to the content level of language to have its own material image even at the formal level, the formal units in the language would increase day by day. The possibilities of human language in relation to psycho-physiological activity do not allow for such an increase: the newly emerging spiritual units are loaded on the pre-existing formal units of language, the result is an expansion in the content coverage of a formal image. Such processes are constant and practical, and the system of formal units of language narrows, on the contrary, the system of its spiritual units expands. The imbalance inherent in the formal and semantic structure of language is thus activated. Polysemy and homonymy (at any level) arise on the basis of such logical and linguistic laws⁷³.

In the second part of the chapter, metaphor is analyzed as a linguoculturological phenomenon indicating the development of meaning. I. Privalova recognizes metaphor as a functional unit of three areas: cognitive,

⁷² Турсунов У., Ўринбоев Б. Ўзбек адабий тили тарихи. –Тошкент: Ўқитувчи, 1982. –Б.35.

⁷³ Маулер Ф.И. Грамматическая омонимия в английском языке. Часть I. –Орджоникидзе, 1977. –Р.22.

linguistic and cultural⁷⁴. Indeed, metaphor as a complex linguistic phenomenon has its own cognitive and linguoculturological basis. “It is easy to imagine that a person perceives the external world in its own dimension, its own pattern, remembering the myriad metaphors of language ...”⁷⁵. This requires the study of metaphor on the basis of cognitive and linguoculturological approaches, which are modern branches of linguistics. While metaphor was recognized as a type of derivation in early researches, the emergence and development of cognitive linguistics has led to the assessment of metaphor from a cognitive perspective as well. Metaphor plays an important role in knowing, understanding the world on a cognitive basis, expressing the acquired knowledge in language, linguistic realization of concepts. The process of cognitive understanding of the world is complex, and with the help of metaphors it is possible to learn new concepts easily. In this case, one concept that exists in the mind serves to understand another concept on the basis of similarity. The need for metaphors to have a cognitive basis means that it is a complex and comprehensive phenomenon related to human thinking. Metaphors used in ancient times in the history of our language are among the means of realizing the thinking ability, intellect, culture of the people of that time.

In linguoculturology, cultural or linguocultural codes are among the key concepts. “Cultural codes are a way of depicting the material and spiritual world of language representatives in a cultural space and conceptualizing existence, combined with ancient archetypal human imaginations”⁷⁶. As a specific form of linguistic expression of national and cultural heritage⁷⁷, metaphor embodies linguocultural codes. In Devon, there are a variety of metaphors based on somatic, biomorphic, subject, and natural-landscape codes. Experts cite factors such as the fact that one word is more appropriate and appropriate to the purpose of the speaker than another, and that one word is used to denote another denotation because it is not a denotative.⁷⁸ The word “*бурун*” has such semantics as “human body part”, “sense of smell”, “part pushed out of the face”, and when the word is used in the compound form *тағ бурни* (mountain nose), its third meaning “part pushed out of the face” is used figuratively. This is an example of how a particular word can be used to denote another denotation because the word is not a denotative. Because there was no separate name for the part that had previously been pushed out of the mountain, and it was named after a member of the human body on the basis of external resemblance. Later, root meaning and derivative meanings acquired a homonymous relationship.

⁷⁴ Привалова И. В. Интеркультура и вербальный знак (лингвокогнитивные основы межкультурной коммуникации). М.: Гнозис, 2005. –С.46.

⁷⁵ Махмудов Н. Тил тилсими тадқиқи. –Тошкент: MUMTOZ SO‘Z, 2017. –Б.56.

⁷⁶ Исмаилов Ф. Туркий тиллар фразеологизмларида маданият кодларининг лисоний мақоми. Материалы III форума гуманитарных наук «Великая степь». –Астана, 2018. –Б.305.

⁷⁷ Кондратьева О. Метафора как лингвокультурный феномен// <https://cyberleninka.ru/article/n/metafora-kak-lingvokulturnyy-fenomen>. Дата обращения: 16.01.2021.

⁷⁸ Sayfullayeva R. va boshqalar. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. –Toshkent: Fan va texnologiya, 2009. –Б.109.

V.A. Maslova also shows metaphors in language as linguoculturological units (linguocultureme)⁷⁹. Indeed, the occurrence of metaphors is not only a linguistic phenomenon, but also a phenomenon related to aspects of the social lifestyles, worldviews, and interactions of linguists with the fauna and flora. For example, the ancient nomadic way of life of the Turks, the fact that in their lives, livestock, agriculture, hunting, handicrafts were the main activities, led to the creation of metaphors on this basis. Later, changes in people's lifestyles also had an impact on the language vocabulary.

Through the metaphorical denotation of the appellative lexicon of zoonyms, the positive or negative attitude of the speaker towards the subject of speech is expressed. Mahmud Kashgari writes that the word “*böpi*” is used in the sense of “boy” and *تلكو* “*milky*” in the sense of “girl”: “The word *تلكو* *milky* is used for a girl. When a woman gives birth, she is asked if she gave birth to a fox or a wolf - *milky* *myrdi* *azy* *börimy* which means a girl or a boy. Girls are like foxes because they are deceitful, and boys are like wolves because of their bravery” (I, 404). In fact, the words *тулки*, *бўри* which meant animals, due to their metaphorical use meant “girl” and “boy”. Such use also has its own linguocultural basis. In the “Avesto” and greek parables, the wolf is depicted as a symbol of evil, violence, and weakness, while in the “Kultegin” memoir, the wolf is depicted as a symbol of strength and courage. There is also a certain social basis for a positive attitude towards wolves. Because in the myths of the ancient Turkic peoples, the Ashina tribe of the Turks was spread by wolves. After all, in “Oghuznoma” the wolf is given as a metaphor of invincible power⁸⁰. The wolf was a guide to the ethnic and spiritual life of the Turkic peoples⁸¹. So we can see that when the Turks called boys wolves, they dreamed of their children being as strong and brave as wolves.

The word “*қазуңуқ*” means “stake”. According to Mahmud Kashgari, the reason why the polar star is called the *тэмүр қазуңуқ* is because the sky revolves over it (III, 254). Since the *тэмүр қазуңуқ* “iron stake” is so close to the pole, the stars seem to revolve around it, and in doing so, it does not move. That is why it is called the iron stake (golden stake, polar star)⁸². A piece of wood or iron (O‘TIL, 5,323) with a sharp tip, designed or stumpled to the ground - the stake is mainly used to tie cattle. Animals tied to a stake can’t go anywhere, they revolve around that stake. The ancient Turks, whose economic life was cattle-breeding, likened the position of the North Star to that of a star revolving around a stake, as if the stars revolved around it and it did not move. The name of the star *тэмүр қазуңуқ* - iron stake came about as a product of this similarity.

Commenting on the word *اتغاق* *amzaq*, Mahmud Kashgari states that it is used in three senses: *amzaq* – is a kind of illness of collection of yellow water in

⁷⁹ Маслова В. А. Лингвокультурология. – М.: Академия, 2001. – С.36.

⁸⁰ Мирзохидова Л. XI-XII асрлар туркий адабиётда мажозий тасвир бадийати. Филол. фан. бўйича фалсафа д-ри (PhD) ... дисс. автореф. – Самарқанд, 2018. – Б. 13.

⁸¹ Ziyouz/uz/ilm -vafan/tarix/qozoqboy -mahmudov -turkiy -bayroqlar -ramzi Murojaat etilgan sana: 16.01.2021.

⁸² Qomus.info >Т ҳарфи>Темир қозик. Мурожаат этилган сана: 22.09.2020.

the abdomen. A type of yellow plant is also called *amzaq*, those who turn yellow with grief are also called *amzaq*. In our opinion, the first meaning of this word is “a kind of yellow plant”. Subsequent meanings of the word *amzaq* are formed on the basis of the semantics “yellow color” in the word plant. The disease is also called the plant because the “yellow color” present in the plant is the same as the color of the water that accumulates in the abdomen due to the disease. Or a person may turn yellow as a result of worrying about something. This led to the emergence of another derivative meaning of the word *amzaq*, which means the name of a plant.

The third part of the fourth chapter is entitled “The motion of the word on the basis of metonymy”. The study of metonymy has a history of more than two thousand years, and its study has evolved from traditional rhetorical research to modern cognitive directions. Cognitive views on metonymy are different from traditional views. In this case, metonymy is considered as a conceptual phenomenon, it is a means of understanding the world, enriching language and a type of thinking used in everyday life⁸³. I.A. Solodilova notes that for a long time in linguistic research metonymy has been overshadowed by metaphor and is completely unfounded: “Metonymic processes and events are no less important than metaphorical processes, but more important for language and thinking, because it is much deeper than metaphor”⁸⁴. Two things, the emergence of metonymy, which requires the interdependence of the phenomenon, requires deep intellectual clarity, reflection from language owners. The meaning of words *أُنْ يَنْ* as “flour” and “dough” (I,199); *تَرْكُوْ* *məpəy* as “fabric, tablecloth” and “tablecloth full of different meals” (I,287), *يَتَّقْ* *jamīq* as “sleep” and “place of sleep” (III,12), *بُشْنُغْ* *boşuyə* as “paper for permission” and “gift” (I,249), *أَشُو* *auyu* as “red sand” and “red clay” (I,78), *قُبَيْقَا* *qubjqa* as “leather” and “coat” (III,119), *تَكْنُ* *məziñ* as “marten” and “fur of marten” (III,245) are examples for metonymy.

The fourth paragraph of the fourth chapter is entitled “The role and function of synecdoche in the semantic structure of linguistic unity”. In this chapter, the phenomena of synecdoche and functionality in the Old Turkic language are discussed. In synecdoche, the name of a part of a thing is used as the name of an object (the whole is understood by the part) or, conversely, the whole name is used instead of the part name. In “Devon” there is a proverb that *Əmli mīriñali əzīrmac* - the flesh and the nails are inseparable. However, if it is based on historical evidence, it must be in an inseparable form of flesh and nails. This is because the suffix ... li ... li, which is repeated in the composition of each of the cohesive parts, has historically served as a conjunction in the modern Uzbek language. In this proverb, the whole (person meaning) is expressed through the words *əm* and *тирноқ*, i.e., part.

⁸³ Jialing Guan. The Cognitive Nature of Metonymy and Its Implications for English Vocabulary Teaching// English Language Teaching. Vol. 2, No. 4. P.179.

⁸⁴ Солодилова И. А. Метонимия: попытки описания и моделирования

<https://cyberleninka.ru/article/n/metonimiya-popytki-opisaniya-i-modelirovaniya>. Дата обращения: 04.02.2021.

The fifth chapter of the fourth chapter is entitled “The Incidence of Enantiosemia”. In the formation and renewal of the word, its semantic-spiritual shift plays a significant role. The shifts in word meaning are undoubtedly the result of their long evolutionary development, in which they become so significant that sometimes the content begins to take on a contradictory meaning and the lexeme becomes an antonym with a new meaning⁸⁵. As a result of semantic development, the expression of two or more meanings in a linguistic unit results in polysemy. This phenomenon is called enantiosemia in linguistics⁸⁶. There are words used in the Old Turkic language that have opposite meanings in two different texts. In many places, Mahmud Kashgari emphasizes words used in the opposite sense. One such word is the word *сүчик*. Its meanings as “sweet juice to drink” and “wine, musallas” are examples of nominative linguistic enantiosemia. The word *جَنْزِ چاغېر* which is used in a similar sense to the above, is also used to mean “juice” and “drink” (I, 243).

CONCLUSION

1. Mahmud Kashgari’s “Devonu lug'otit turk” is one of the rare sources that serves as an encyclopedic dictionary for the development of linguistics, in particular, Turkic studies. The dictionary explained the lexemes used during the Karakhanid period, described the dialectal features, and Mahmud Kashgari established areal linguistics through a linguistic map of the regions inhabited by the Turkic peoples.

2. “Devon” is widely studied in world Turkic studies, especially in Uzbek linguistics. “Devon” has been studied in detail in German, English, Russian, Turkish, Azerbaijani, Bashkir, Kyrgyz, Kazakh, and Tatar linguistics. The weight of the work done in Uzbek linguistics is also high, which reflects the various features of the work. This unique written monument with a history of ten centuries has not lost its significance, and a more extensive study of the linguistic features of this masterpiece by world linguists is one of the important issues of modern linguistics.

3. When studying the lexemes of “Devonu lugotit turk” in comparison with the lexicon of modern Uzbek language, it is observed that the words of the old Turkic language are used in modern Uzbek language with phonetic phenomena such as phonetic elision, phonetic change, phonetic addition, metathesis.

4. Through “Devonu lugotit turk” one can get important information about the etymology of words in the modern Uzbek language, their origin. Analyzing the noun lexemes in “Devon”, it was found that the original Turkic words such as

⁸⁵ Эгамова Ш. Алишер Навоий асарлари тилидаги қадимги туркий лексика тадқиқи (структур-грамматик, функционал-семантик аспектларда). Филол. фан. ном. ...дисс. автореф. –Тошкент, 2007. –Б.18.

⁸⁶ Одилов Ё. Ўзбек тилида энантиосемия. Филол. фан. доктори дисс. автореф. –Тошкент, 2016.

парту, сандал, ўтўғ, кэрпич, қафтан, кэбит, жоғурт, ашја, кўшк, ош are given in dictionaries as other language material.

5. It is natural that in the process of language development there are also changes in word semantics. The analysis of horse lexemes in “Devon” revealed that some words used in the Old Turkic language were used in modern Uzbek with some semantic changes (expansion of meaning, narrowing of meaning, opposite meaning).

6. Quantitative analysis of noun lexemes in “Devon” shows that when a total of 7688 words (lexical units listed as dictionary articles) in dictionary volumes are divided into categories, noun lexemes are second (3470) after verbs (3615). According to the statistical analysis of the semantic groups of noun lexemes, object nouns (a total of 594) form an active lexical layer.

7. The lexical-semantic groups of words related to the nouns mentioned in the “Devon”, along with the language of the period in which Mahmud Kashgari lived, also express the way of life, culture, customs and values of the Turkic tribes and peoples.

8. In “Devon”, there are semantic groups of nouns such as anthroponyms, toponyms, local lexemes, temporal lexemes, names of clothes, gluttonyms, names of human body and internal organs, medical terms, plant names (phytonyms), animal, bird and poultry names (zoonyms), and each of these groups is further subdivided into smaller lexical-semantic groups.

9. Hyper-hyperonymic, paronymic, graduonymic and functionymic relations also exist among the noun lexemes used in the dictionary.

10. Mahmud Kashgari also provides important information on such important issues in the field of lexicology as homonyms, synonyms, antonyms.

11. In “Devon”, lexical homonyms are recognized as a few words that are formally similar. That is why such words are given and interpreted in the form of a separate dictionary article. In “Devon”, under one homoexpression, one can observe the combination of two to five nouns of the homolexemes. Among these, the homonymy of the two words is a very large amount. At the same time, the dictionary contains words that Mahmud Kashgari interpreted as a homonym, which are in fact derivative meanings of nouns.

12. The study of synonyms used in the Old Turkic language is important in the study of the gradual development of the language and is of great scientific and practical importance for science. The analysis of synonymous words belonging to the noun category in the form of synonymous lexemes with person and object-event denotation is important in illuminating the theoretical foundations of this phenomenon.

13. In the Old Turkic language, antonym units were also widely used to express the opposite semantic relationship between things and events. Such units occupy a significant place in the “Devon”’s lexicon.

14. Metaphor is a very complex, delicate and comprehensive phenomenon related to human thinking, life, culture, and the metaphors used in the dictionary

are among the linguoculturological means that embody the thinking ability, intellect, culture of ancient people.

15. Metonymic denotation, like metaphor, is associated with people's daily lifestyles and principles of thinking. The examples of metonymic migration given in "Devon" reflect not only the cultural life of the people of that period, but also their intellectual potential. Because being able to see the connection between two things, expressing it in language is also a complex process.

16. The occurrence of polysemantic words in Turkic languages due to synecdoche and functionality phenomena is common and is also reflected in the "Devon"'s lexicon. The dictionary also contains important facts about the use of a word in its opposite sense, i.e. the phenomenon of enantiosemia.

**РАЗОВЫЙ СОВЕТ ПРИ НАУЧНОМ СОВЕТЕ DSc.03/30.12.2019.Fil.05.02
ПО ПРИСУЖДЕНИЮ УЧЁНЫХ СТЕПЕНЕЙ ПРИ ФЕРГАНСКОМ
ГОСУДАРСТВЕННОМ УНИВЕРСИТЕТЕ**

ФЕРГАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

РОЗИКОВА ГУЛБАХОР ЗАЙЛОБИДИНОВНА

**СЕМАНТИЧЕСКИЕ, ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ И СТИЛИСТИЧЕСКИЕ
ОСОБЕННОСТИ ИМЁН СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ В «ДЕВОНУ
ЛУГОТИТ ТУРК»**

10.00.05 – Язык и литература народов Азии и Африки

АВТОРЕФЕРАТ

ДОКТОРСКОЙ ДИССЕРТАЦИИ (DSc) ПО ФИЛОЛОГИЧЕСКИМ НАУКАМ

Фергана – 2021

Тема докторской диссертации (DSc) зарегистрирована в Высшей аттестационной комиссии при Кабинете Министров Республик Узбекистан за № B2020.2.DSc/Fil218.

Диссертация выполнена в Ферганском государственном университете.

Автореферат диссертации на трёх языках (узбекский, английский, русский (резюме)) размещен на веб-странице Научного совета (www.fdu.uz) и Информационно-образовательном портале «Ziyonct» (www.ziyonct.uz).

Научный консультант:

Дадабоев Хамидулла Арипович,
доктор филологических наук, профессор

Официальные оппоненты:

Абдушукуров Бахтиёр Бўранович,
доктор филологических наук, профессор

Омонов Кудратилла Шарипович,
доктор филологических наук, профессор

Рустамий Салимаход Алийбег кизи,
доктор филологических наук, доцент

Ведущая организация:

Каршинский государственный университет

Защита диссертации состоится «14» 12 2021 года в 14⁰⁰ часов на заседании Научного совета DSc.03/30.12.2019.Fil.05.02 при Ферганском государственном университете (Адрес: 100151, г. Фергана, улица Мураббийлар, дом 19. Тел.: 0-373 244-44-02; e-mail: fardu_info@umail.uz).

С диссертацией можно ознакомиться в Информационно-ресурсном центре Ферганского государственного университета (зарегистрирована за №138 Адрес: 100151, г. Фергана, улица Мураббийлар, дом 19. Тел.: (873) 244-44-02; e-mail: fardu_info@umail.uz).

Автореферат диссертации разослан «3» 12 2021 года
(Реестр протокола рассылки №39 от «3» 12 2021 года).

Ш.М.Искандарова
Председатель Научного совета
по присуждению ученых степеней,
доктор филол.наук, профессор

М.Т.Зокиров
Ученый секретарь Научного совета
по присуждению ученых степеней,
канд. филол.наук, доцент

М.Х.Хакимов
Председатель научного семинара
при разовом Научном совете по
присуждению ученых степеней,
доктор филол.наук, профессор

ВВЕДЕНИЕ (аннотация докторской диссертации (DSc))

Цель исследования – выявить лингвостатистические, историко-этимологические, функционально-семантические, семантико-стилистические и лингвокультурологические особенности имён существительных в произведении Махмуда Кашгари «Девону луготит турк».

Объектом исследования явилось дополненное и переработанное второе издание «Девону луготит турк»⁸⁷, при написании диссертации были успешно использованы издания «Девону луготит турк» С.Муталлибова, К.Садикова, А.Эрджиласуна и «Древнетюркский словарь», изданный в 1969 году.⁸⁸

Предмет исследования – функционально-семантические, стилистические и лингвокультурологические особенности имён существительных в произведении Махмуда Кашгари «Девону луготит турк».

Научная новизна исследования:

обобщена работа по языковым особенностям Дивана, доказано, что лексика произведения этимологически схожа и семантически отличается от лексики древнетюркского языка, древнеузбекского литературного языка и современного узбекского литературного языка; явления расширения, сужение, изменения значения и аналогичные семантические сдвиги в семантическом характере лексем, которые происходят в семантике имён существительных, основаны на таких словах, как *jaш*, *ozil*, *jiğit*, *kəjik*, *jiłkï*, *siğir*, *qisir*, *eruk*, *alqış*, *köl*, *tağar*.

в структуре древнетюркского языкового словаря XI века выявлены языковые контакты лексических единиц собственного и заимствованного пластов в процессе усвоения слова и их место в этапах развития языка; при определении научно обоснованных исторических и этимологических особенностей тюркских слов, таких как *парту*, *сандал*, *ütüg*, *кэрпич*, *қафтан*, *кэбит*, *јогурт*, *awja*, *күшк*, *ош*, было обнаружено, что такие лексемы интерпретируются в словарях как другой языковой материал;

8 тематических групп из 30 тематических классификаций имён существительных в работе: ономастические единицы, лексемы пространства и времени, названия тканей, одежды и украшений, названия еды, частей человеческого тела (соматизмы), медицинские термины, названия растений (фитонимы), исходя из области применения названий животных, птиц (зоонимы), проанализированы гипо-гиперонимические, партонимические, градуонимические и функциональные отношения в рамках имён существительных;

⁸⁷ Махмуд ибн Хусайн ибн Мухаммад Кошгарий Туркий сўзлар девони (Девону луғоти-т-турк). I-III. – Тошкент: MUMTOZ SO‘Z, 2016.

⁸⁸ Девону луғотит турк (Туркий сўзлар девони). I-III. Нашрга тайёрловчи С.Муталлибов. –Тошкент, 1960-1963; Махмуд Кошгарий. Девону луғати-т-турк [Туркий сўзлар девони]. Нашрга тайёрловчи: Қ.Содиқов. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2017; Kâşgarlı Mahmud. Dîvânü Lugâtit-Türk. Hazırlayanlar A.Ercilasun – Z.Akkoyunlu. – Ankara, 2018; Древнетюркский словарь. –Л.,1969.

в работе выявлены омонимы, синонимы, лексемы, относящиеся к парадигме антонимов, показаны основы исторического образования этих единиц; были предложены решения для определения статуса лексических единиц, в частности, в отношении спорных случаев, касающихся омонимов и смежных единиц; последовательно обоснованы с точки зрения лексического уровня парадигматические отношения, присущие синонимическому и антонимическому ряду имён существительных в разных тематических группах;

феномен полисемии в Диване в основном обоснован на методах семантического переноса, таких как метафора, метонимия, синекдоха и энантиосемия. Определены такие культурные коды, как соматические, зооморфные, фитоморфные, предметные, природно-ландшафтные, а также, духовные.

Внедрение результатов исследования.

историко-этимологическое исследование имён существительных, использованных в «Диване луготит турк» Каракалпакский филиал Академии наук Каракалпакского научно-исследовательского гуманитарного института, 2012-2016 гг. «Словообразование в современном каракалпакском языке» (справка АН Каракалпакстана отдела № 17-01 / 206 от 30 августа 2021 г.). В результате теоретические идеи помогают сделать разумные и систематические выводы в определении диахронических и синхронных аспектов тюркских языков, в частности узбекского и каракалпакского, в освещении истории и развития языков, сравнительном изучении сходств и различий с лексикой древнетюркские языки;

выводы диссертации об феномене полисемии в Диване, основанные на таких способах семантического переноса, как метафора, метонимия, синекдоха и энантиосемия, соматические, зооморфные, фитоморфные, предметные, природно-ландшафтные, а также, духовные культурные коды были использованы при подготовке учебника «Лингвистика текста». (разрешение № 237-317 в соответствии с приказом Министерства специального образования № 237 от 31 мая 2021 г.). В результате учебные материалы обогащены научными данными;

выводы о роли «Дивону луготит турк» в формировании сравнительно-исторического языкознания, стилистические и прагматические особенности лексических единиц, научные выводы о функционально-семантических, гипо-гиперонимических, партонимических, градуономических и функциональных, особенностях лексем, теоретические соотношения внутри лексем были использованы при подготовке материалов учебника «Основы прагмалингвистики» (разрешение № 418-045 в соответствии с приказом Министерства высшего и среднего специального образования от 14 августа 2020 г. № 418). В результате были теоретически усовершенствованы темы данного учебника «Сравнительно-историческая, системно-структурная и антропоцентрическая научная парадигмы

лингвистики», «Лексопрагматика», «Прагмасемантические особенности знаменательных существительных и местоимений», «Прагматика, семантика, стилистика»;

из выводов лингвостатистического, историко-этимологического, функционально-семантического, семантико-стилистического и лингвокультурологического анализа имена существительные в «Дивону луготит турк», были использованы в рамках фундаментального проекта № 57 «Проблемы социальной экологии» (справка хокимията Ферганской области от 16 сентября 2021 года № 06-06 / 5856). В результате содержание монографии «Проблемы социальной экологии», опубликованной в рамках проекта, было усовершенствовано, обогащено научными доказательствами;

лексические особенности национального языка XI века, а также изучение функционально-семантических и лингвокультурных аспектов лексики Дивана, развитие значения таких слов, как *jaш*, *ogʻil*, *jiɡit*, *kejik*, *jiłqı*, *siɡir*, *qisir*, *eruk*, *alqısh*, *kol*, *tazar*; выводы об исторических и этимологических особенностях оригинальных тюркских слов, таких как *парту*, *сандал*, *ytug*, *kerpich*, *qafshan*, *kebit*, *jogurt*, *awja*, *kuşk*, *osh* были использованы при составлении сценариев для программ «Қадрият», «Маънавият сарчашмаси», «Зиё сари», «Замондош», «Адабий муҳит» и радиопрограммы «Маънавият – қалб кўзгуси», «Зиё масканларида» (справка Ферганской областной телерадиокомпании № 12-01 / 121 от 14 сентября 2021 г.). В результате эти программы и передачи служат воспитанию наших соотечественников, особенно молодого поколения, в духе уважения к великому научному и духовному наследию нашего народа, любви к родному языку, повышению их научных знаний.

Структура и объем диссертации. Диссертация состоит из введения, четырех глав, заключения, списка использованной литературы и приложений, объем диссертации составляет всего 285 страниц.

ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН ИШЛАР РЎЙХАТИ

I часть (I бўлим; I part)

1. Розикова Г.З. Махмуд Кошғарий «Девону луғотит турк» асаридаги от лексемаларнинг функционал-семантик ва услубий хусусиятлари. Монография. – Фарғона: *Classic*, 2021. – 317 б.
2. Розикова Г.З. Махмуд Кошғарий «Девон»идаги от лексемаларнинг мавзуй-идеографик луғати. – Фарғона: *Classic*, 2021. – 185 б.
3. Розикова Г.З. Девону луғотит турк» асарида кўлланган шахс номлари гуруҳига оид лексемаларнинг семантик хусусиятлари // Наманган давлат университети илмий ахборотномаси – Научный вестник Наманганского государственного университета, 2019. – №12. – Б.136-141. [10.00.00 №26]
4. Розикова Г.З. «Девону луғотит турк»да сўз маъносининг метонимия асосида кўчиши // *FarDU. Ilmiy xabarlar* –Научный вестник. ФерГУ, 2020. – №3. – Б.157-161.[10.00.00 №20]
5. Розикова Г.З. Махмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарида кўлланган кийим ва мато номлари // *Vuxoro davlat universiteti ilmiy axboroti* – Научный вестник Бухарского государственного университета, 2020. – №3. – Б.74-79. [10.00.00 №1]
6. Розикова Г.З. Махмуд Кошғарий «Девон»ида шахс денотатли лексемалар синонимияси // Андижон давлат университети. Илмий хабарнома – Научный вестник, 2020. – №5 (49). – Б. 102-108. [10.00.00 №11]
7. Розикова Г.З. Махмуд Кошғарий «Девон»ида нон билан боғлиқ тушунчаларнинг лисоний ифодаси // *FarDU. Ilmiy xabarlar* –Научный вестник. ФерГУ, 2020. – №5. – Б.200-202. [10.00.00 №20]
8. Розикова Г.З. Синонимлар тилимиз бойлигини кўрсатувчи восита сифатида // ЎзМУ хабарлари – Вестник НУУз – АСТА NUUZ, 2020. – №1/5. – Б.219-222. [10.00.00 №15]
9. Розикова Г.З. Махмуд Кошғарий «Девон»ида кўлланган тиббиётга доир сўз ва атамаларнинг лексик-семантик таҳлили // Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси –Вестник Хорезмской академии Маъмуна, 2020. – №9. – Б.187-191. [10.00.00 №21]
10. Розикова Г.З. Полисемия ҳодисаси ва унда синекдоханинг ўрни // Урганч давлат университети. *Ilm sarchashmalari*, 2020. – №12. – Б.88-91. [10.00.00 №3]
11. Розикова Г.З., Маруфова Э. Ўзбек тили лексикасининг шакл ва маъно жиҳатидан ўзгариши // *FarDU. Ilmiy xabarlar* – Научный вестник. ФерГУ, 2021. – №6. – Б.210-213. [10.00.00 №20]
12. Розикова Г.З. Expression of temporality and locality through noun lexemes in Mahmud Kashgari's «Devon» // *Academicia. An International*

- Multidisciplinary Research Journal. Volume 10, Issue 11. – India, 2020. – P.1654-1659. [Impact Factor: SJIF –7,13 №23; GIF –0,682 №5]
13. Розикова Г.З. Mahmud Kashgari's «Devonu lug'otit turk» and modern uzbek language // International Scientific Journal ISJ Theoretical & Applied Science. Volume 97, Issue 05. – Philadelphia, USA. 2021. – P.222-225. (Impact Factor ICV 6.630. ISI 1.582)
 14. Розикова Г.З. Lexemes related to human body used in «Devonu lugotit turk» of Mahmud Koshgari // Integration into the world and connection of sciences – scientific and practical online conference. – Baku, Azerbaijan, 2020. – P. 97-98
 15. Розикова Г.З. «Девону луғотит турк» асарида синекдоха ходисасини юзага чиқарган лисоний қонуниятлар // «Филологиянинг долзарб муаммолари» мавзусидаги Халқаро илмий-амалий анжуман материаллари. I қисм. – Фарғона, 2020. – Б. 50-53.
 16. Розикова Г.З. Маҳмуд Кошғарий «Девон»ида ономастик бирликлар // «Мактабгача таълим муассасаларида, умумтаълим мактабларида ва олий таълим муассасаларида чет тиллар ўқитишнинг узвийлиги» мавзусидаги Халқаро илмий-амалий анжуман материаллари. – Андижон, 2020. – Б. 685-687.
 17. Розикова Г.З. Mahmud Kashgari's «Devonu lug'otit turk» names of household items used in the work expressive synonym lexemas // International conference: actual problems and solutions of modern philology. Published by Research Support Center. Section 2: Linguistics theory, applied linguistics. – P. 122-128.
 18. Розикова Г.З. Полисемия – семасиологик категория // «Нутқ маданияти ва ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари» Республика илмий-амалий анжумани материаллари. – Андижон, 2017. – Б.98-100.
 19. Розикова Г.З. «Девону луғотит турк» асарида қўлланган мақолларнинг семантик хусусиятлари // «Фаннинг долзарб масалалари» Республика илмий-амалий интернет конференцияси материаллари. – Фарғона, 2017. –Б. 327-330.

II часть (II бўлим; II part)

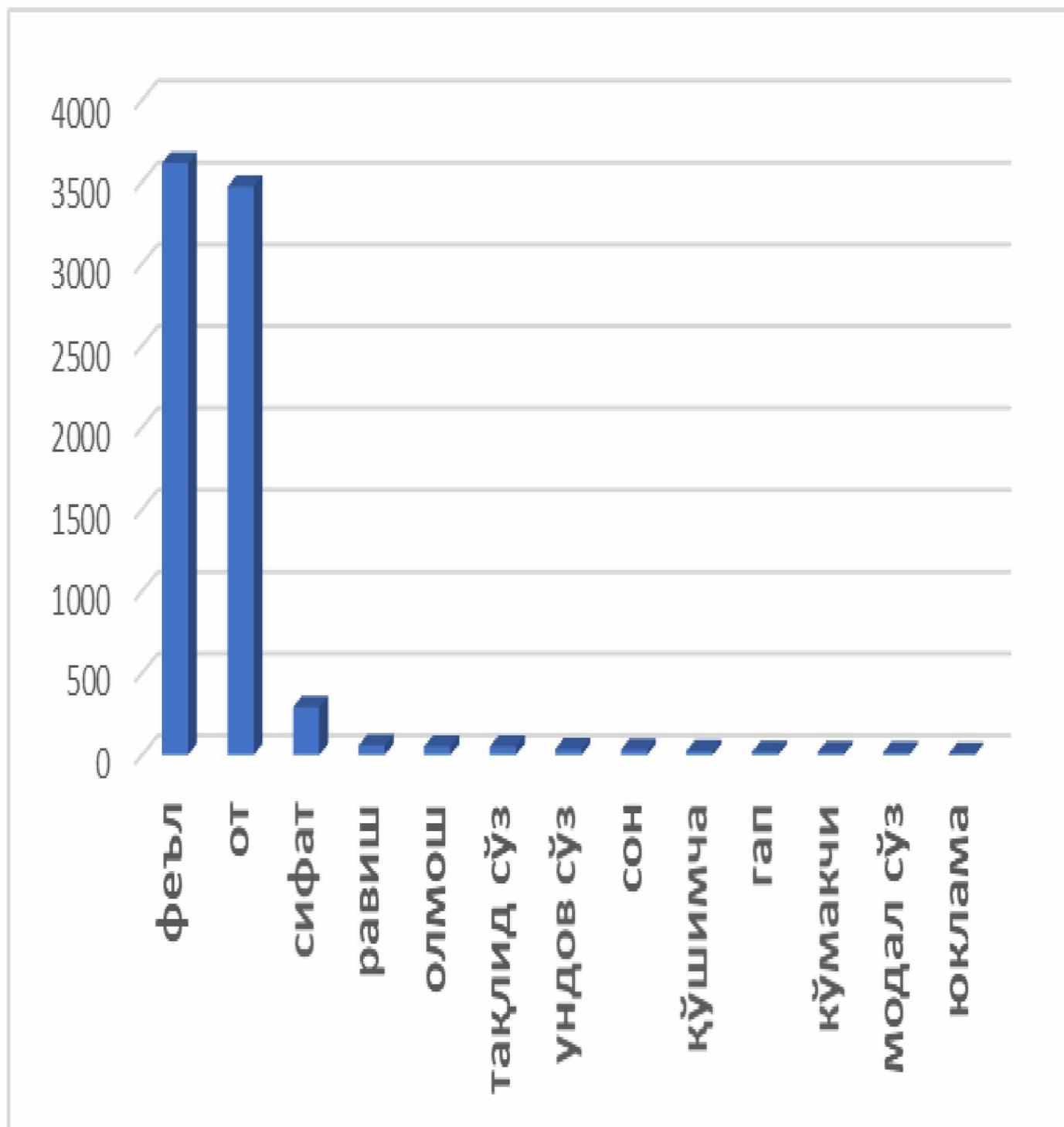
20. Розикова Г.З., Янгибоева Ж. Мақоллар – халқ маънавиятининг кўзгуси // Филологиянинг долзарб масалалари. Республика илмий-назарий анжумани материаллари. – Фарғона, 2015. – Б.109 – 111.
21. Розикова Г.З. XI-XIV asrlar o'zbek adabiy tilining negiz dialekti muammosi // O'quv-uslubiy qo'llanma. – Farg'ona, 2015. –58 б.
22. Розикова Г.З., Маъруфова Э. Ўзбек тилининг лексик тараққиёти //Замонавий тилшунослик ва адабиётшуносликнинг долзарб масалалари. Республика илмий-амалий конференция материаллари. – Фарғона, 2016. –Б.104-106.

23. Розикова Г.З., Янгибоева Ж. «Девону луғотит турк»даги зооним қўлланган мақолларнинг семантик хусусиятлари // «Нутқ маданияти ва ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари» мавзусидаги республика илмий-амалий анжумани материаллари. – Андижон, 2016. –Б.176-178.
24. Розикова Г.З. «Девону луғотит турк» асарининг негиз диалекти // «Фаннинг долзарб масалалари» Республика илмий-амалий интернет конференцияси материаллари. – Фарғона, 2017. –Б.330-332.
25. Розикова Г.З. Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарида қўлланган мақолларнинг лингвомаданий хусусиятлари // «Хорижий тилларни ўқитишнинг долзарб муаммолари» мавзусидаги халқаро илмий-амалий анжуман материаллари. – Фарғона, 2019. –Б.128-130.
26. Розикова Г.З. «Девону луғотит турк» асарида қўлланган мақоллар тадқиқот объекти сифатида // «Глобализация и языковая картина мира». Част II. Сборник материалов Международной научно-практической конференции 15-16 мая 2019 года. – Фергана. – С.286-288.
27. Розикова Г.З. Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарида қўлланган от туркумига оид омолексемалар //«Филологиянинг долзарб муаммолари» мавзусидаги халқаро илмий-амалий анжуман материаллари. – Фарғона, 2019. –Б.38-40.
28. Розикова Г.З. «Девону луғотит турк» асарида қўлланган зоонимларнинг услубий-семантик хусусиятлари // «Масъалаҳои мубрами фанҳои филологӣ». – Тожикистон, 2019. –Б.256-258.
29. Розикова Г.З. Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарида қўлланган бош кийим номлари // «Тилшуносликдаги замонавий йўналишлар: муаммо ва ечимлар» мавзусидаги халқаро илмий-амалий онлайн конференция материаллари. – Андижон, 2019. – Б.793-794.
30. Розикова Г.З. «Девону луғотит турк» асарида синекдоха ҳодисасини юзага чиқарган лисоний қонуниятлар // Республика илмий-амалий анжумани материаллари. Фарғона, 2020. Б.34-39.
31. Розикова Г.З. «Сайёҳ сўзлар» ҳақида // «Ёшлар – янги Ўзбекистон, янги ренессанс бунёдкорлари» мавзусидаги республика илмий-амалий анжумани материаллари. – Фарғона, 2021. – Б.528-531.
32. Розикова Г.З., Умурзақова Д. Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асари ва ҳозирги ўзбек шевалари муносабати // «Ёшлар – янги Ўзбекистон, янги ренессанс бунёдкорлари» мавзусидаги республика илмий-амалий анжумани материаллари. – Фарғона, 2021. – Б.518-521.

**“Девон”да изоҳланган сўзларнинг туркумлар бўйича умумий
статистик таҳлили**

Сўз туркуми	I жилд	II жилд	III жилд	Жами:
фeyл	899	1 464	1 252	3 615
<i>сўз бирикмаси шаклида</i>	<i>1</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>1</i>
от	2 256	52	1 162	3 470
<i>сўз бирикмаси шаклида</i>	<i>407</i>	<i>3</i>	<i>199</i>	<i>609</i>
сифат	165	2	125	292
<i>сўз бирикмаси шаклида</i>	<i>2</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>2</i>
равиш	33	0	26	59
олмош	31	0	20	51
тақлид сўз	33	0	18	51
ундов сўз	22	2	12	36
сон	20	0	12	32
қўшимча	5	1	19	25
гап	10	0	8	18
қўмакчи	12	0	4	16
модал сўз	7	0	8	15
юклама	8	0	0	8
Жами:	3 501	1 521	2 666	7 688

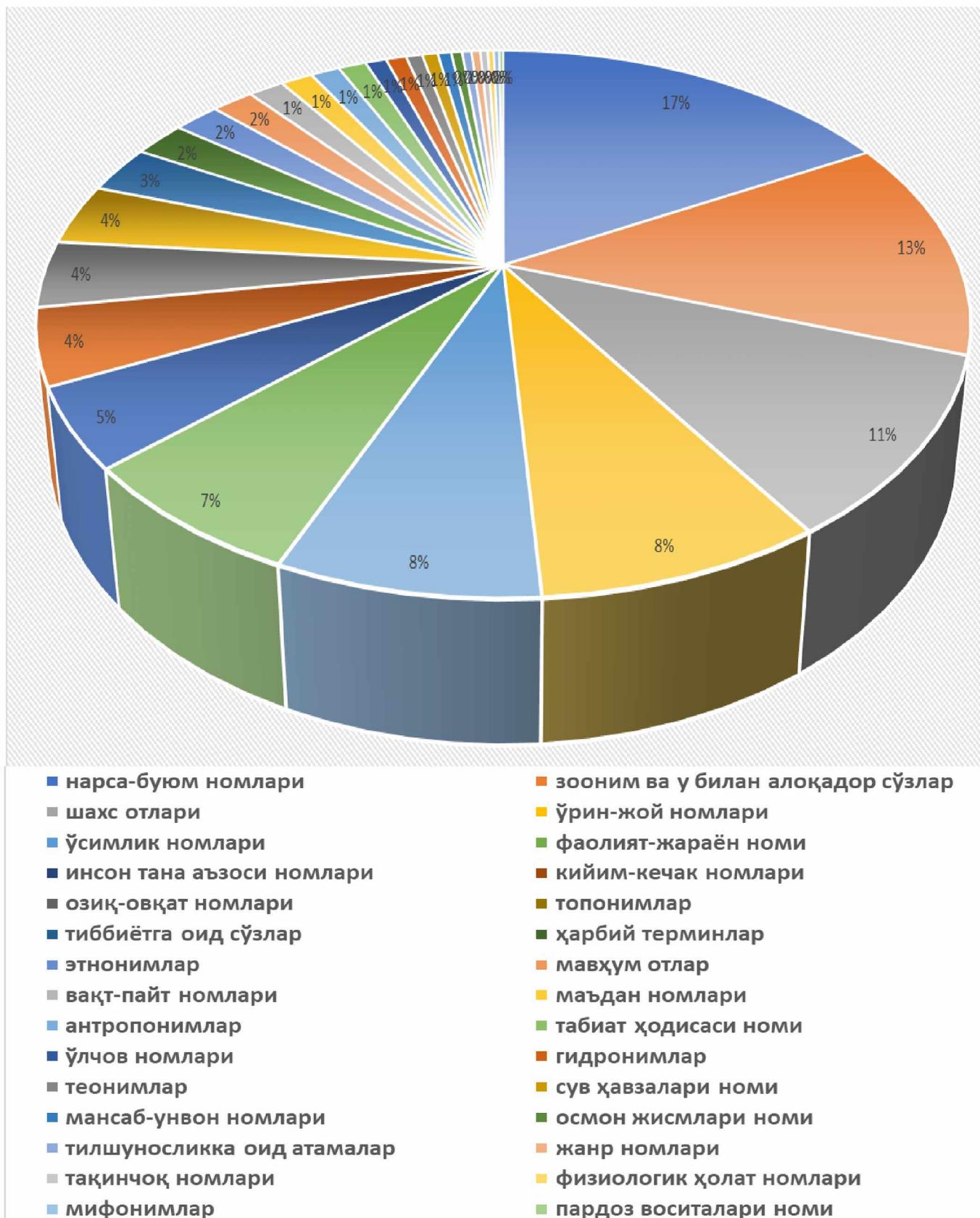
**“Девон”да изоҳланган сўзларнинг туркумлар бўйича умумий
график таҳлили**

**“Девон”да изоҳланган от лексемаларнинг мавзуй гуруҳлар бўйича
умумий статистик таҳлили**

Маъно гуруҳлари	I жилд	II жилд	III жилд	Жами:
нарса-буюм номлари	393	12	189	594
зооним ва у билан алоқадор сўзлар	288	7	160	455
шахс отлари	241	8	116	365
ўрин-жой номлари	198	0	86	284
ўсимлик номлари	170	4	87	261
фаолият-жараён номи	155	2	82	239
инсон тана аъзоси номлари	106	2	54	162
кийим-кечак номлари	111	2	42	155
озиқ-овқат номлари	96	0	41	137
топонимлар	78	0	49	127
тиббиётга оид сўзлар	71	4	25	100
ҳарбий терминлар	40	1	34	75
этнонимлар	52	2	13	67
мавҳум отлар	42	1	18	61
вақт-пайт номлари	39	0	13	52
маъдан номлари	30	2	15	47
антропонимлар	32	0	11	43
табиат ҳодисаси номи	18	3	20	41
ўлчов номлари	21	0	10	31
гидронимлар	11	0	19	30
теонимлар	7	0	17	24
сув ҳавзалари номи	9	0	14	23
мансаб-унвон номлари	11	0	9	20
осмон жисмлари номи	7	0	9	16
тилшуносликка оид атамалар	8	1	5	14
жанр номлари	4	0	9	13
тақинчоқ номлари	4	1	6	11
физиологик ҳолат номлари	5	0	4	9
мифонимлар	3	0	5	8
пардоз воситалари номи	6	0	0	6
Жами:	2 256	52	1 162	3 470

“Девон”да изоҳланган от лексемаларнинг мавзуй гуруҳлар бўйича график таҳлили

Автореферат “FarDU. Ilmiy xabarlar – Scientific journal of the Fergana State University” журнали тахририятида тахрирдан ўтказилди.

Босишга рухсат этилди: 2021 йил.

Нашриёт босма табоғи –5,125.

Шартли босма табоғи –2,56. Бичими 84x108 1/16.

Адади 100.

«Poligraf Super Servis» МЧЖ

150114, Фарғона вилояти, Фарғона шаҳар, Авиасозлар кўчаси 2-уй.